ÖTÜKEN

Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu

SELÇUKLULAR
VE
SELÇUKLU TARİHİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

ÖTÜKEN

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ
7

Birinci Bölüm
SELÇUKLULAR

I. SİYÂSİ TARİH 11
1. Selçuklular ve tarih sahnesine çıkışları 11
2. Selçukluların Horasan'a geçişleri ve ilk Selçuklu devleti 19
3. Selçuklu istiklâl savaşı ve fütuhat 26
4. Büyük Selçuklu İmparatorluğu 34
II. BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞUNUN PARÇALANMASI 46
1. Irak ve Horasan Selçukluları devletinin umûmî tarihi 46
2. Kirman Selçukluları 55
3. Suriye Selçukluları 56
4- Anadolu Selçukluları 57
III. SELÇUKLU İMPARATORLUĞUNUN YÜKSELİŞ SEBEPLERİ 67
1. Horasan'da yerleşme 67
2. Selçuklu devletinin vasfı ve bünyesi 69
3. Kavmî hususiyetler 72
4. Hükümdarlık telakkîsi 75
5. Âmme hukuku anlayışında değişiklik 77
6. Cihan hâkimiyeti fikri 79
7. Selçuklu siyâsetinin mâhiyeti 80
8. Türkmen göçleri ve neticeleri 82
IV. SELÇUKLU HÂKİMİYETİNİN YIKILIŞ SEBEPLERİ 88
1.Veraset mes'elesi 88
2- Halîfe-sultanlar mücâdelesi 89
3. Atabeylerin tahakkümü 89
4. Dış müdâhaleler 90
V. SELÇUKLULARDA TEŞKİLÂT 91
1. Hükümdar 91
2. Saray teşkilâtı 92
3. Hükûmet 92
4. Askerî teşkilât 93
5. Adlî teşkilât 94

VI. İÇTİMÂÎ VE FİKRÎ HAYAT 96
1. İçtimâî durum 96
2. İktisâdî-ticârî durum 97
3. Dinî hayat 100
4. İlim, edebiyat ve san'at 110
VII. DÜNYA TARİHİ VE SELÇUKLULAR 117
BİBLİYOGRAFYA 119

İkinci Bölüm

SELÇUKLU TARİHİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

1- Keykubâd III. 125
2- Kavurd 128
3- Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi 133
4- Selçuklu Tarihinin Meseleleri 156
5- Kök-Böri 179
6- Kür Boğa 191
7- Doğu Anadoluya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti 196
8- Malazgirt Muharebesi 210
9- Mecd-ül-Mülk 221
10- Melikşah 223
11- Selçuk'un Oğulları ve Torunları 237
12- Rebib-üd-Devle 251
13- II. Kılıç Arslan Bizans'ı Nasıl Dize Getirdi? 253
14- Selçuklu Tarihi Meselelerine Toplu Bir Bakış 257
15- Tekiş 272
16- Türkiyede Selçuklu Tarihçiliği 273
17- Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu 283
18- Nizâm-ül-Mülk 307
19- Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Bey'inin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı? 313
20- Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Dünya Tarihindeki Rolü 318
21- Sadaka 327
22- Alparslan 330

İNDEKS
339

SUNUŞ

Türk ve dünya tarihinin en büyük çağlarından biri olan Selçuklu devrinin araştırılmasında bugüne kadar emeği geçen ilim adamlarını rahmetli Kafesoğlu hoca yazdığı bir makalede ("Türkiye'de Selçuklu Tarihçiliği", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul, 1973, s. 83-92) şöyle sıralamış idi: F. Köprülü, M. H. Yınanç, O. Turan, M. A. Köymen, İ. Kafesoğlu, F. Sümer, A. Sevim, N. Kaymaz, E. Merçil, R. Şeşen, A. Taneri, M. K. Özergin, C. Alptekin; ayrıca hoca, Selçuklu çağında çeşitli konuları kaleme alan diğer insanları da unutmamış idi: İ. H. Uzunçarşılı, O. Aslanapa, Ş. Yetkin, S. Ögel, Y. Önge, M. Z. Oral, A. S. Ünver, İ. Artuk, Ş. Erol, M. Mansuroğlu, H. Z. Ülken, A. Gölpınarlı, T. Yazıcı, N. Keklik, M. Ünver, F. Uğur, M. Koman, F. N. Uzluk, M. N. Gençosman, N. Lugal, A. S. Erzi, M. Şerefeddin Yaltkaya, Ö. R. Doğrul, S. Eyice vb.

Günümüzde ise ömrünü Selçuklu Tarihinin bilinmeyen yönlerini aydınlatmaya çalışan genç ilim adamlarını da şu şekilde sıralayabiliriz: A. Özaydın, S. Koca, R. Turan, G. Öğün Bezer, M. Kesik, O. Gazi Özgüdenli, C. Piyadelioğlu, Sadi S. Kucur, S. Polat vb.

İlim hayatının ilk 15 yılını Selçuklu zamanına hasreden ve ilk defa Selçuklular Tarihini derli toplu yazan rahmetli İ. Kafesoğlu hocamın, bu devre âit yazılarını ölümünün 30. yılı münasebetiyle, bir araya getirerek yayınlamak suretiyle okuyucunun istifadesine sunmak istedik. Bu eseri, üzerinde yaşadığımız bu toprakları vatanlaştıran Selçuklu atalarımızın aziz hâtırasına

ve Türk milletine armağan eden ÖTÜKEN Neşriyat'a ve çalışmanın rahmetli Kafesoğlu'nun tercih ettiği imlâ ve transkripsiyon ile hazırlanmasını sağlayan ve indeksini düzenleyen İskender Türe Beyefendi'ye ve çalışmanın gerek tanzim edilmesi gerekse son okumalarının yapılmasında büyük emeği geçen Erol Kılınç Beyefendi'ye şahsım ve Kafesoğlu âilesi adına sonsuz şükranlarımızı sunarız. Ayrıca eserin hazırlanmasında emeği geçen Kürşat Yıldırım'a teşekkür ederim.

Abdülkadir DONUK

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR

[Bu bölümü teşkil eden geniş yazı, İslam Ansiklopedisi*'nde (c.10, s.353-416) yayınlanmış olan "Selçuklular" maddesinden ibaret olup, bu maddenin ilk paragrafından sonra "Siyasi Tarih" başlığına kadar olan kısım, yazının muhtevasını oluşturan başlıklardan ibaret olduğu görülerek, bunların elinizdeki kitabın "İçindekiler" kısmına alınarak "Birinci Bölüm: Selçuklular" başlığından sonra aynen verilmesi, burada yayınlanmasından daha yakışık alacağı cihetle, bu yol tercih edilmiştir. (Yayınlayanın Notu)]*

Selçuklular, XI. asırda orta-şarkta kurdukları büyük imparatorluk ve bunu takip eden devletler ile Türk-İslâm ve dünya tarihi üzerinde geniş ve devamlı te'sirler yapmış olan bir Türk topluluğunun adı. Büyük ekseriyetini Oğuzlar teşkil etmek üzere, çeşitli Türk kütlelerinin meydana getirdiği bu topluluğun, bidayette Oğuz baş-buğlarından Selçuk'a bağlanmış olduğu için, Selçuklu diye anılan hânedanı, İran ve Irak'ta, Kirman'da, Suriye'de ve Anadolu'da kurduğu devletler ile, 300 yıldan fazla bir müddet devam etmiştir.

I. SİYÂSİ TARİH

1. Selçuklular ve tarih sahnesine çıkışları

Hanedanın ceddi olan Selçuk'un adı; telâffuz bakımından, münâkaşalara mevzû olmuştur. İlk defa Türkçedeki ahenk kaidesi üzerine dikkati çeken Marquart adın Salçuk şeklinde telaffuz edilmesi gerektiğini ileri sürmüş ve ismin böyle kaydedildiği XIII. asır Ermeni tarihçisi Kiragos'un eserini misâl

göstermiştir (bk. J. Marquart, *Uber das Volkstum der Komanen*, Berlin, 1914, s. 187). Sonra W. Barthold, XI. asrın meşhûr Türk âlimi Kâşgarlı Mahmud tarafından tesbit edilen Selçuk şeklinin (bk. *Dīvān luġāt al-turk*, trc., Besim Atalay, TDK, I, s. 478) en doğru telâffuz olduğunu belirterek, muahhar Türk kaynaklarından da bunu te'yit edecek misâller vermiştir (Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakk. dersler*, İstanbul, 1927, s. 91). Daha sonra bu mes'ele üzerinde duran L. Rásonyi ("Selçük adının menşe'ine dâir", *Belleten*, sayı: 10, 1939, s. 377-384), çeşitli delillere dayanarak, adın Selçük (Selcük) olması gerektiği üzerinde ısrar etmiştir ki, bu telâffuz şekli XII. asır arap müellifi al-'Aẕīmī (nşr. Cl. Cahen, *JA*, 1938, s. 360) ve Farsça *Anīs al-ḳulūb* müellifi Kadı Burhān al-Dīn al-Anavī tarafından da açıkça kaydedilmiştir (bk. M. Fuad Köprülü, "Selçuklu tarihinin yerli kaynakları", *Belleten*, sayı: 27, 1943, s. 474, metin s. 501 vd.). Buna rağmen, İranlı ve Arap müelliflerin büyük çoğunluğu tarafından, Arap imlâsı ile, Salcūḳ olarak zaptedilen ve bize de böyle intikal eden adın Selçuk telâffuzu Türkçede umûmî bir hâl almıştır.

Selçuk şeklinin "küçük sel" mânasına geldiğini ileri süren Rásonyi (*ayn. esr.*, s. 380 vdd.)'ye göre, Oğuz başbuğu Selçuk'un Orta Asya'da Kırgızlar tarafından bâzan Muz-(Buz-) Tağ denilen Sel-Taġ civarında doğmuş ve adını da bu dağdan almış olması muhtemeldir. Diğer taraftan kelimenin Salçuġ şekli ile Türkçede "mücâdeleci" mânasında olduğu belirtilmiştir (*Oeuvres posthumes de P. Pelliot*, Paris, 1950, II, 176, not. 2).

Selçuk'un ailesi, gerek tarihî kaynaklardan, gerek sikke ve damgalardan açıkça görüldüğü üzere, Oğuzların Kınık oymağına mensup idi (*Aḫbār al-davlat al-salcūḳīya*, trc., N. Lugal, TTK, Ankara, 1943, s. 2; *Dīvān luġāt al-turk*, I, 55; '*Unvān al-siyar*'den naklen al-'Aynī, '*Iḳd al-cumān*, Türk. trc., Topkapı, Bağdad köşkü, nr. 277, s. 360[b]; Yazıcı-oğlu, *Tevârih-i âl-i Selçuk*, Topkapı, Revan Köşkü, nr. 1391, 18[a] v.b.; Barhebraeus, Türk. trc., Ö. R. Doğrul, TTK, 1945, I, s. 298; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 146) ve babası Dokak veya Tokak (telâffuzu için bk. İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, *Ṭuġrul Beg* maddesi) adını taşıyordu (bk. *Maliknâma*'den naklen, İbn al-Adīm, *Tārīḫ Ḥalab*, Topkapı, Ahmed III., nr. 2923, III, 268b; *Aḫbār*, s. 1 vd.; İbn al-Aṯīr, *al-Kâmil*, 423 senesi vekayii v.b.), Bâzı kaynaklarda, msl. Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr*, nş. M. İḳbāl, *GMS*, *N.S.*, II, 1921, s. 88; Türk. trc., A. Ateş, TTK, 1957, I, s. 86; "*Anīs al-ḳulūb*", *Belleten*, sayı: 27, s. 475, 501; Yazıcı-oğlu, *ayn. esr.*, s. 18[a]; *Cāmi' al-tavārīḫ-i Ḥasanī*, Fâtih kütüp., nr. 4307, 171[a] v.b.'de görülen Luḳmān şekli yanlış olup, Dokak'tan bozulmadır. Dokak Oğuzlar arasında Temir-Yalığ ("demir yaylı") lakabı ile anılmakta idi ki, bu lakap, onun işgal ettiği yüksek mevkii göstermesi itibârı ile, ehemmiyetlidir (eski Türk ananesinde yay hâkimiyet alâmeti olup, metbûluğu temsil ederdi (bk. Osman Turan, "Eski Türklerde hukukî sembol olarak ok", *Belleten*, sayı: 35, 1945, s. 305-318). Kaynaklarımıza göre de, o bu lakabı

ile bütün Deşt-i Hazar Türk oymakları tarafından tanınmış olup (*Malik-nâma*'den naklen, *Ravżat al-ṣafā*, Luknov, 1308, IVs. 85), Türklerin reisi ve her hususta onların mercii idi (İbn al-Aṯīr, *göst. yer.;* burada müellif tarafından lakap arapçaya *al-ḳavs al-ḥadīd* şeklinde tercüme edilmiştir. Dokak adının Yakak şeklinde kaydedildiği *Aḫbār al-davlat al-salcūḳiya*, s. 1'de "demir yaylı" tâbiri Dokak adının tercümesi olduğu sanılmıştır) ve kuvvetli olduğu için, kendisine böyle denmişti (Barhebraeus, I, 292). Aral golü civarındaki Oğuz devletinde (krş. O. Pritsak, "Der Untergang des Reiches des oğuzischen Yabgu", *F. Köprülü armağanı*, İstanbul, 1953, s. 397-410; Mehmed A. Köymen, "Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu, I", *DTCF dergisi*, Ankara, 1957, XV, 1-3, s. 97 vdd.) vazifeli olduğunu (*Malik-nāma* ve bundan naklen *Aḫbār*.., İbn al-Aṯīr, Barhebraeus, *ayn. yer.*) gösteren kısa bilgi dışında (İbn Ḥassūl, *Tafżīl al-atrāk*, nşr. ve trc. Şerefeddin Yaltkaya, *Belleten*, sayı: 14-15, 1940, s. 265'te Hazar melikinin yanında bulunduğu söylenir) mâlûmat sahibi olmadığımız Dokak, Türklerde kudretli hânedanlara bağlılık hâlet-i rûhiyesi ile birlikte adı geçen bölgedeki Türklerce üst tanınan kudretli bir baş-buğ olmasından da anlaşılacağı üzere, eskiden beri riyaset mevkiini elinde tutan bir aileye mensup idi. Nitekim daha Tuğrul Bey zamanından itibaren tarihî kaynaklar Dokak neslinin asaletini belirtmekte müttefiktirler. Tuğrul Bey'in inşâ divanı reisi İbn Ḥassūl, bugün kaybolmuş bulunan tarihî eserinde, Selçuklu ailesini efsânevî Türk hükümdarı Afrâsyâb (Alp Er Tunga)'a bağlamakta (bk. Ḥamd Allah i Ḳazvīni, *Tārīḫ-i guzīda*, *GMS*, 1910, I, 434) ve *Tafżīl al-atrāk* adlı eserinde de (*göst. yer*), âilenin şerefli bir nesebe sahip bulunduğunu tasrih etmektedir. Selçuklu vezîri meşhûr Niẓām al-Mülk ise, hânedan mensuplarının babadan oğula hükümdar olduklarını kaydetmiş (*Siyāsat-nāma*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1891, s. 7, nşr., Ḫalḫāli, Tahran, 1310 ş., s. 6) ve Tuğrul Bey'in 435 (1043) yılında halîfeye bir mektup gönderdiğinden bahseden Barhebraeus (*ayn. esr.*, s. 299) sultanın bu mektupta kendisinin neslen hükümdar ailesine mensup olduğunu yazdığını belirtmiştir.

Âilenin bu asaleti daha başka kaynaklarda da zikredilmiştir (msl. Muntacib al-Dīn Badī', '*Atabat al-kataba*, nşr. 'A. İḳbāl, Tahran, 1329 ş., s. 33; *Rāḥat*, s. 91; Türk, trc., s. 90 vb.). Böylece eski Türk hanları veya Türk beyleri soyundan geldiği açıkça görülen Selçuklu hânedanını, *Cāmi' al-tavārīḫ*'teki temelsiz bir rivayeti (bk. Topkapı, Hazîne, nr. 1653, 302[b]) nakleden bir XVI. asır müellifine (Sayyid Luḳmān, bk. F. Babinger, *GOW*, s. 164 vd.) istinâden, Kerakuci adlı bir çadırcıya *(hargâh tirāş)* bağlamak teşebbüsünün (Z. V. Togan, *Umûmî Türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, s. 175 vdd.) yersizliğini ayrıca belirtmeğe lüzum yoktur.

Dokak ile kendisine tabî kütlelerin, Aral gölü şimâlindeki yurtlarında iken, Hazarlara mı, yoksa Oğuz yabgu devletine mi tabî bulundukları mes'elesi henüz münâkaşa mevzuudur. X. asırda Hazar devletinin kuvvetine işâret

eden bâzı tetkikçiler yukarıda zikredilen İbn Ḥassūl'ün kaydına dayanarak, Dokak'ın Hazarlara bağlı olduğunu ileri sürmüşler (O. Pritsak, *ayn. esr.*, s. 400; D. M. Dunlop, *The History of the Jewiṣh Khazars*, Princeton, 1954, s. 258 vd.) ise de, Dokak'ın hayatta bulunduğu tahmin olunan sıralarda Hazar devletinin hayli zayıf durumda bulunduğu (Hazarların 965, 969 yıllarındaki mağlûbiyetleri hakkında bk. Akdes N. Kurat, *Peçenek tarihi*, İstanbul, 1937, s. 90 vd.) ve Peçeneklerin tazyiki sebebi ile de komşuları Oğuzlar ile ittifak etmek zorunda kaldığı düşünülürse, bu tâbiiyet keyfiyetinin şüphe ile karşılanması gerekir (krş., Cl. Cahen, "Le Malik-nameh et l'histoire des origines seljukides", *Oriens*, 1949, III, s. 42). Kıpçak çölündeki Oğuzların reisi bulunan Dokak (*Malik-namâ*, *göst. yer.*)'ın bu iki kaynakta ifâde edildiği gibi, Hazar melikine bağlı bir kumandan değil, fakat Oğuz devleti içinde nüfuzlu bir başbuğ olduğu (M. Köymen, *ayn. esr.*, s. 103) veya aynı devlette "federatif" bir kuvveti temsil ettiği ihtimâli umumiyetle kabul edilmiştir (İ. Kafesoğlu, *Selçuklu âilesinin menşe'i hakkında*, İstanbul, 1955, s. 21-25; F. Sümer, "X. yüz yılda Oğuzlar", *DTCF dergisi*, Ankara, 1958, XVI/3-4, s. 149 vd.). Nitekim Oğuz devletinde yabgudan sonra gelen en büyük şahsiyet olduğu devlet idaresindeki mes'ûl mevkiinden anlaşılan Dokak, yabgunun bir Türk zümresi üzerine yapmak istediği sefere itiraz etmiş, bu yüzden çıkan kavgada kendisi yüzünden yaralanmış, fakat gürz ile vurduğu yabguyu atından düşürmüştür (*Malik-nâma*'den naklen *Ravżat al-ṣafā*, *göst. yer.*). İbn Ḥassūl'ün Dokak ile oğlu Selçuk'u biribirine karıştırdığı bu mücâdeleyi bahis mevzuu eden bâzı kaynaklar Dokak'ın İslâm ülkelerine karşı tertiplenen sefere mâni olduğunu kaydetmekle (*Aḫbār*, s. 1; İbn al-Aṯīr, 433 yılı vekayii), bu Oğuz baş-buğunu İslâm müdâfii olarak göstermek istemişlerdir. Fakat 875-885 yılları arasında vuku bulduğu tahmin edilen bu hâdise (Mehmed A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 102) sıralarında İslâmiyetin Oğuzlar arasında yayılmış olması ihtimâlden uzak bulunmakla beraber, o tarihlerde diğer Oğuzlar ile birlikte Kınık oymağının ve Dokak ailesinin dinî durumu sarahatle aydınlanmış değildir. Vaktiyle Selçuklu ailesindeki İsrā'fîl ve Mîkā'îl gibi adlara istinaden, bu âilenin Hıristiyan olduğu (W. Barthold, "Orta Asya'da Moğul fütûhâtına kadar hıristiyanlık", *TM*, I, s. 78) veya Musevîliği kabul ettiği (D. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 261) ileri sürülmüş ise de, bu hususları te'yit edecek başkaca delîl bulunmadığından, bu iddialar kuvvetli temellere dayanmayan istidlaller olmaktan ileri geçememiştir. Oğuzların ancak X. asrın ikinci yarısından itibaren müslüman olmağa başlamaları (F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 145) ve Dokak soyundan ilk müslüman şahıs olarak Selçuk'un gösterilmesi (*Aḫbār*, s. 2; İbn al-Aṯīr, *göst. yer.)* sebebi ile, Dokak'ın da İslâmiyet ile alâkasının mevcudiyetini kabule imkân yok gibidir (krş. Cl. Cahen, "Le Malik-nâmeh", s. 42). O sıralarda Selçuklu ailesinin henüz kamlık (şamanlık) inancında bulunduğuna hükmetmek yanlış olmaz.

X. asırın başlarında doğan Selçuk, babası Dokak öldüğü zaman, 17-18 yaşlarında idi (M. Köymen, *ayn. esr.*, s. 102). Yabgunun yanında yetişmiş ve daha sonra babasının devletteki yüksek mevkiini işgal ederek, Yabgu Oğuzlarına sü-başı ("ordu kumandanı") olmuştu. Hükümdar ailesinin ilâhî menşe'li olduğu inancına dayanan eski Türk an'anesi gibi (bk. İ. Kafesoğlu, *Melikşah* ..., s. 141 vd.), Türklerin tarih boyunca eski ve asîl hanedanlara karşı duydukları meclûbiyetten dolayı, babası gibi, kalabalık Oğuz kütleleri başında bulunduğu muhakkak olan ve bu defa sü-başı sıfatı ile devletin askerî kudretini elinde tutan Selçuk'un Yabgu ile arasının açılmasında iktidar için gizli mücâdele rol oynamış görünmekte ise de, hatunun (Yabgu'nun zevcesi) kocasını Selçuk'a karşı tahrik ettiğine dâir olan rivayet (*Aḫbār*, s. 2; İbn al-Aṯīr, *göst. yer.;* Barhebraeus, I, 292; *Ravżat al-ṣafā*, *göst. yer*.) ve buna istinâden Selçuk'un memleketten 100 atlı ile kaçtığı hükmü (M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 106, 110) sağlam esaslardan mahrum görünmektedir. Devlette ve memleketindeki durumunu belirttiğimiz Selçuk'un cenûba doğru hareketi ile başlayan ve Barthold tarafından şimalden Kıpçakların Oğuzları sıkıştırmaları ile izah edilmeğe çalışılan (bk. *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, s.102) bu büyük Oğuz göçünün daha ciddî sebeplerden doğması gerekir ki, bu hususta kaynaklarımızda kâfi derecede aydınlatıcı bilgi mevcuttur. Tarihteki büyük Türk göçlerinin çoğunda olduğu gibi, burada da başlıca göç sebebinin yer darlığı ve otlak kifayetsizliği olduğu anlaşılıyor. Orta Asya'dan garp ye yakınşark istikametindeki göçlerin umumiyetle yer darlığından vukua geldiği Şaraf al-Zamān-i Marvazī (*Ṭabāyi' al-ḥayavān*, nşr. V. Minorsky, 1942, s. 29 vdd., 95; metin s. 18) tarafından belirtilmiş, Selçuklu göçünden bahseden kaynaklardan bir kısmı ise, Selçuk'un emri altındaki oymakların, kalabalık oluşları ve yerlerinin kâfi gelmeyişi yüzünden, Mâverâünnehr'e doğru indiklerini tasrih etmişlerdir (*Rāḥat al-ṣudūr*, s. 86; Türk. trc., s. 85; Camāl al-Dīn Ḳarşī, *Mulḥaḳāt al-Ṣurāḥ*, nşr., W. Barthold, *Turkestan*, I, s. 135; Ḥamd Allāh Mustavfi, *Tārīḫ-i guzīda*, I, 434). Selçukluların Mâverâünnehr'de ve Horasan'da iken de, çok kalabalık oldukları malûmdur. Oğuz devletinin kışlık merkezi, Hazar ile Aral arasındaki Yeni Kent şehrinden (bugün Can-Kent deniliyor ve harabeleri vardır, bk. Barthold, *Dersler*, s. 53) ayrılırken de Selçuk'un beraberinde, başta Kınık oymağı mensupları olmak üzere, diğer Oğuz kütleleri ile birlikte, külliyetli mikdarda at, deve, koyun ve sığır getirmiş olmaları da bunu te'yit eder (*Malik-nāma*'den naklen Barhebraeus, I, s. 292).

Selçuk Sır-Derya(Seyhun)'nın sol kenarında yine bir Oğuz şehri olan Cend'e geldi (ihtimal 960'ı tâkip eden yıllarda). Yeni-Kent'ten uzak olmayan ve Barthold'un belirttiği üzere (bk. *Dersler*, *ayn. yer*.), Mâverâünnehr'den gelen muhacir müslümanların oturduğu, Türkler ile İslâm ülkeleri arasında bir sınır şehri olan Cend'e Selçuk'un gelişi, tarihte mühim bir çağın başlangıcı olmuştur. Zâten bir çok Türk kütlelerinin kalabalık şekilde İslâmiyete girdik-

leri bu devirde, dinî telakkîlerine yabancı olmadığı ve esasen sâkinlerinin bir kısmı Türk olan (bk. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvân*, III, s. 149) bir müslüman muhitinde yaşamak için zaruretten başka, siyâsî imkânlar sağlamak bakımından da lüzumlu gördüğü İslâmiyeti kabûlü düşünen, böylece yeni muhitin siyâsî ve içtimaî şartlarını kavramakta büyük bir maharet göstermek suretiyle, devlet adamlığı vasfını isbat eden Selçuk, bu düşüncesinin gerçekleştirilmesini etrafındakiler ile kararlaştırdıktan sonra, Buhârâ ve Hᵛârîzm gibi, civar İslâm ülkelerinden din adamları istedi ve kendisine bağlı Oğuzlar ile birlikte Müslüman oldu (Barhebraeus, I, 293; *Ravżat al-ṣafā*, göst. yer.). Bundan sonra, kaynaklarımızda kendilerinden bahsedilirken, Selçuklular (Salcūḳiyān, Salāciḳa) diye anılan ve aynı zamanda, yine kaynaklarda, belirli bir Türk zümresinin adı olmayıp, önce Karluklar, sonra Oğuzlar arasında, İslâmiyete girmezden evvel dahi siyâsî bir tâbîr olarak kullanıldığı anlaşılan Türkmen (bk. İ. Kafesoğlu, "Türkmen adı, mânası ve mâhiyeti", *J. Deny armağanı*, TDK yayını, Ankara, 1958, s. 121-133, frns., trc. için bk. *Oriens*, 1958, XI, s. 146-150) adı ile de zikredilen bu Türk kütlesi, böylece siyâsî ve içtimaî yönden, yeni bir hüviyet kazanmış oldu.

Oğuz yabgusunun, yıllık vergiyi tahsil etmek üzere, Cend'e gelen me'mûrlarına, kâfirlere harac vermeyeceğini söyleyerek, bunları uzaklaştıran (İbn al-Aṯīr, *göst. yer.*; *Ravżat al-ṣafā*, IV, s. 72) Selçuk, İslâmiyet için cihâda hazır gâzî sıfatı ile, Oğuz devletine karşı mücâdeleye girişiyordu. Böylece vukua gelen ve kendisine bilâhare al-Malik al-Ġāzi Selçuk (İbn Funduḳ, *Tārīḫ-i Bayhaḳ*, nşr., Aḥmed Bahmanyār, Tahran, 1317 ş., s. 71) denilmesine sebep olan savaşlardan iki mühim fayda te'min etti: evvelâ bir kısım müslümanların yardımlarını ve muharebelere katılmak isteyen Türklerin kendisine iltihaklarını sağladı, sonra da Cend'de ve havâlisinde, Yabgu hâkimiyetini kırarak, müstakil bir idare kurmağa muvaffak oldu. Kuvveti gittikçe artan Selçuk, bu müstakil hüviyet altında komşu devletler (msl. Sâmânîler) tarafından tanınmak suretiyle, milletler-arası siyâset sahasında aldığı mevkiin büyük ehemmiyetini, Mâverâünnehir'deki Sâmânî devletinin kendisinden yardım istemesi üzerine, oğlu Arslan (İsrā'îl) kumandasında gönderdiği kuvvetler ile, bu devlete Karahanlılara karşı galibiyet sağlayarak, isbat etti ki, bu sebeple Selçuklulara Buhârâ-Semerkand arasında ve Karahanlılara karşı olmak üzere, sınırda, Nūr kasabası civârında, yeni topraklar (yurt) verilmiş idi. Ḥamd Allāh Mustavfi (*Tārīḫ-i guzīda*, I, 434) Selçukluların Mâverâünnehr'e gelişleri şeklinde vasıflandırdığı bu hâdiseyi 375 (985/986) yılında göstermektedir. Fakat her hâlde Karahanlılar hükümdarı Bugra Han'ın 382 (992)'de, Semerkand'dan dönerken, o civardaki Oğuz kuvvetlerinin taarruzuna uğramış olmasından al-'Utbî, *Tārīḫ al-Yamīnī = Manīnī*, Kahire, 1286, I, s. 176; Barthold, *Turkestan*, s. 260) da anlaşıldığına göre, hâdise son tarihten, yâni 992/993'ten önce vuku bulmuş olmalıdır. Nūr bölgesine gelen Selçuk-

lular, Arslan'ın emrindeki Türkmenler idi. Selçuklular bu yeni muhitlerinde karşılaştıkları ve Mâverâünnehr için mücâdele hâlinde bulunan Karahanlılar ve Sâmânîler gibi, biri Türk diğeri İranlı büyük ve teşkilâtlı iki devlet arasında, siyâsî mahâret ve cesaretleri ile, muvaffakiyetler sağlamağı başardılar. 992'de Sâmânî pâyitahtı Buhâra'yı zaptetmiş olan Karahanlı Bugra Hān Hārūn'un hastalığına ilâveten Türkmen baskısı dolayısı ile, buradan çekilmesini müteakip, Oğuz yardımı sayesinde Mâverâünnehr'e tekrar hâkim olan Sâmânî hükümdarı Nūḥ II. b. Manṣūr'un ölümünden (997) sonra da Sâmânî devletindeki devamlı iç karışıklıklar (Fâik, Abū 'Alī Simcūr, Bektüzün mücâdeleleri) ve Nūḥ II.'un oğlu Manṣūr II.'un öldürülerek, yerine kardeşi 'Abd al-Malik II.'in geçirilmesi gibi hâdiseler ile daha cenupta yeni ve kuvvetli bir devlet hâlinde gelişen Gaznelilerin Sâmanîler aleyhine Horasan işlerine müdâhaleleri Selçukluların Mâverâünnehr bölgesine olan alâkalarını artırmıştır. Karahanlı Naṣr İlig-Han'ın Buhara'yı tekrar zaptederek (Teşrin I. 999), 'Abd al-Malik ile hânedan âzasını kendi payitahtı Özkend'e göndermesinden sonra, Sâmânî devleti fiilen yıkılmış olmakla beraber, 'Abd al-Malik'in kaçmağa muvaffak olan akrabası Abū İbrāhīm al-Muntaṣir, Horasan'daki mücâdelelerden netice alamayınca, yardım sağlamak üzere, Oğuzlara iltica etmiş ve Selçuklular, yanlarında al-Muntaṣir olduğu hâlde, Karahanlı kumandanı sübaşı Tigin'i ve müteakiben Semerkand civarında, bir gece baskını ile, Naṣr İlig-Han'ı mağlûp etmişler (Ağustos 1003), daha sonra da kendilerinden bir müddet ayrılmış olan al-Muntaṣir ile beraber, Usrūṣana'de Haziran 1004'te Karahanlı kuvvetlerini üçüncü defa bozguna uğratmışlardır (al-'Utbī, Manīnī, I, 176; İbn al-Aṣīr, *göst. yer.;* Gardīzī, *Zayn al-aḫbār*, nşr. Muḥammed Mīrzā Ḳazvīnī, Tahran, 1315 ş., s. 49 vdd.; Barthold, *ayn. esr.*, s. 259-270, M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 126-140). Selçuklulardan yüz çeviren bu son Sâmânî mümessilinin başarısızlığı ve ölümü ile neticelenen bütün bu hâdiselerde rol oynayanlar yine Arslan'a bağlı Türkmenler idi. Burada hanedan âzasından her birinin kendine bağlı kuvvetler ve oymaklara sahip olması şeklindeki eski Türk an'anesinin bir örneği görülmektedir ki, daha sonra da Selçuklu ailesinde devam ettiğini bildiğimiz bu durum dışında, Selçuklu hanedanı mensuplarının taşıdıkları yabgu, yınal, inanç, bey v.b gibi unvanlar da Selçuk'un idaresinde kurulan yeni hükümette eski Oğuz devlet teşkilâtının aynen tatbik edildiğini gösterir. Uzun ömürlü olduğu kaynaklarda belirtilen Selçuk, böylece dünya tarihinde sürekli te'sirler uyandıracak olan Selçuklu imparatorluk ve devletlerinin temelini atıp, onu teşkilâtlandırdıktan ve savaşları ile sağlamlaştırdıktan sonra, büyük Türk-İslâm devletinin kurulduğu yer ve ayrıca bir hudut şehri olarak da siyâsî ve tarihî ehemmiyeti dâima takdir edilen (bk. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar devleti tarihi*, T.T.K. yayını, Ankara, 1956, s. 91 vd.) Cend'de 1009'a doğru, 100 yaşlarında olduğu hâlde, öldü (*Aḫbār*, s. 2; İbn al-Aṣīr, *göst. yer;* Cl. Cahen, "Le Malik-nāmeh", s. 44 vd.).

Türkmen hükümdarlarından birinin kızı ile evlenmiş olduğu rivayet edilen Selçuk (Aybek al-Davādārī, *Kanz al-durar*, Topkapı, Ahmed III. kütüp., nr. 3932, IV, 99[b]'den naklen M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 118, not 3)'un 4 oğlu olmuş idi: Mīkā'īl, Arslan (İsrā'īl), Yūsuf, Musa. En büyük oğlu olan Mīkā'īl, babası hayatta iken, bir savaş esnasında ölmüş (995'ten sonra) olduğu için, onun iki oğlu Çağrı ve Tuğrul, dedeleri Selçuk tarafından yetiştirilmiştir (*Malik-nāma*'den naklen *Ravżat al-ṣafā*', gös. yer.). Oğuz devlet teşkilâtına uygun olarak, yabgu unvanını taşıyan Arslan, Selçuk'tan sonra idare başına geçmiş, erken öldüğü tahmin edilen (995'ten sonra) Yusuf, İnal unvanı ile ve İnanç unvanı aldığı tahmin edilen ve bilâhare Yabgu olarak uzun müddet yaşayan (ölm. 1064'ten sonra) Musa, Arslan'ın yardımcısı durumunda mevkî almış, o sırada en çok 14-15 yaşlarında bulunmaları gereken Çağrı ve Tuğrul kardeşler ise, "bey" olarak idaredeki yerlerini almışlardır (çok karışık olan Selçuk'un oğulları mes'elesi hakkında son bir tetkik için bk. İ. Kafesoğlu, "Selçuk'un oğulları ve torunları", *TM*, XIII, 1958, s. 117-130). Selçuklu âilesi mensuplarının, yukarıda belirtildiği üzere, Arslan Yabgu'nun yüksek hâkimiyetinde bulunmakla beraber, eski devlet nizamı icâbı, her biri kendine bağlı Türkmen kütlelerinin başında olarak, Mâverâünnehr'e indikleri zaman, "müttefikleri" Sâmânî devleti ortadan kalkmış ve Buhara-Semerkand bölgesi üstelik Gazneliler ile de anlaşma hâlinde olan Karahanlıların eline geçmiş bulunduğundan, Karahanlılar ile doğrudan-doğruya karşılaşma mevkiinde kalmış oluyorlardı. Fakat Karahanlı Naṣr Han Selçuklulardan çekiniyor ve mümkün olursa, kuvvetlerinden faydalanmak maksadı ile, onlarla anlaşmak istiyordu. Bununla beraber, karşılıklı itimatsızlık havası yüzünden, aralarında mücâdele başlamış idi. Bu esnada Tuğrul ve Çağrı Bey'ler diğer Karahanlı hükümdarı Buğra Han'a müracaata karar vererek, onun arzusu üzerine, Talas havalisine gitmişlerse de, orada Tuğrul Bey'in han tarafından tevkif edilmesi aralarının açılmasına sebep olmuş, Çağrı Bey'in şiddetli bir baskında Buğra Han'ın kuvvetlerini mağlûp ve bir kısım kumandanlarını esir alması neticesinde, Tuğrul Bey kurtarılmış ve Selçuklular yanına dönmüş idi (*Ravżat al-ṣafā*, göst. yer.). Bu hâdise Mīkā'īl-oğullarına bağlı kütlelerin içinde bulundukları müşkül durumu gösterir. Tekrar Mâverâünnehr'e döndükleri zaman ise, Naṣr Han'ın 403(1012/1013)'te ölümü üzerine, Buhârâ'ya gelerek, burada müstakil bir devlet kuran Karahanlı ailesinden Ali Tigin'in mukavemeti ile karşılaştılar. Faḫr al-Dīn Razī'ye göre (*Cāmi' al-'ulūm*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3760, 75[a]), bu sırada Keş (Yeşil şehir) ile Naḫşab sahrâlarında bulunan Selçukluları uzaklaştırmak için, Ali Tigin "Türkistan melik ve sultanlarına" mektuplar yazarak, yardım istemiş (Abarḳūhī'den naklen Ḥasan-i Yazdî, *Cāmi' al-tavārīḫ*, Fâtîh kütüp., nr. 4507, 171[b]) idi ki, siyâsî tazyik ve yer sıkıntısı altında bunalan Selçukluların Çağrı Bey idaresindeki şarkî Anadolu'ya meşhûr akını (1016-1021) bu sebeple olmuştur.

2. Selçukluların Horasan'a geçişleri ve ilk Selçuklu devleti

Ali Tigin Arslan Yabgu ile ittifak hâlinde idi. Bir ara yine Karahanlı hükümdarlarından Arslan Han tarafından esir edilmiş ve sonra hapisten kurtularak, Mâverâünnehr'e geldiğinde Arslan Yabgu ile birlikte Buhârâ'yı zaptedip (411 = 1020/1021), orada yerleşmiş olan Ali Tigin, yine onun yardımları sayesinde, kuvvetlenerek, diğer Karahanlı şubelerine nazaran daha üstün bir durum kazanmağa çalışıyordu (İbn al-Aṯīr, *göst. yer.*, Sibt İbn al-Cavzī, *Mir'āt al-zamān*, Topkapı, Ahmed III. kütüp, nr. 2907, XII, 91[b]; *Ravżat al-ṣafā'*, göst. yer.). Selçuklulardan bir kısmının böylece Karahanlılar ile müttefik olması o zaman Selçuklulardaki federatif teşkilâtın tabiî neticelerinden biridir. Çünkü ileride görüleceği üzere, hanedan âzası kendi menfaatlarına göre hareket serbestliğine sahip idi. Ali Tigin'i destekleyen Arslan Yabgu'nun kudret ve nufûzu artmış, ve o bir taraftan Karahanlıların, diğer taraftan Gaznelilerin dikkatini üzerine çekmiş bulunuyordu. Mâverâünnehr bu iki büyük devletin hâkimiyet hırsını tahrik eden bir ülke olduğundan, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadır Han (ölm. 1032) kardeşi Ali Tigin'in oradan atılmasını isterken, daha 407 (1016/1017) senesinde şimaldeki H^{v}ârizm bölgesini ele geçirmiş olan Gazneli Mahmud da (ölm. 1030) hâkimiyetini Mâverâünnehr'e doğru yaymak arzu ediyordu. Ali Tigin 1024'te mevkiinden feragat eden Karahanlı "büyük kağanı" Manṣūr yerine geçen Yusuf Kadır Han'ı "büyük kağan" tanımamak için cephe aldığı bir sırada Sultan Mahmûd da Mâverâünnehr ahâlisinden Ali Tigin'den şikâyet eden mektuplar alıyordu. Her iki hükümdar Buhârâ bölgesini bu huzûr kaçırıcı komşudan kurtarmakta fikir birliği hâlinde iseler de, onları Arslan Yabgu ve Türkmenleri düşündürüyordu. İşte bu sebeple Yusuf Kadır Han ile Sultan Mahmud arasındaki tarihî Mâverâünnehr mülakatı vukû buldu (1025). Gardīzī (*Zayn al-aḫbār*, s. 65-67)'de tafsilâtıyla anlatılan ve bütün "İran ve Turan mes'elelerinin" görüşüldüğü (Cūzcānī, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*, *nşr.* 'Abd al-Ḥayy Ḥabībī, Kandehar, I, s. 209) bu tantanalı mülâkatta, Kadır Han Selçukluların kalabalık ve savaşçı kimseler olduklarını, hükümdarlık peşinde koştuklarını bahis mevzuu ettikten sonra, onların hatta Gazneli devleti için de tehlikeli bir duruma girmelerinden önce, Türkistan'dan ve Mâverâünnehr'den alınıp-götürülmelerini sultandan ricâ etti. Bunun üzerine Sultan Mahmud Türkistan ve Balḫan dağları mıntakasında on binlerce süvariye sahip olduğu meşhur ok gönderme hikâyesinden (bk. *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 89; Türk. trc., I, s. 88 ve buradan naklen diğer kaynaklar) anlaşılan ve "*merdliği, savaşçılığı, şimşek ve yıldırım gibi avının üzerine düşmesi dolayısı ile kendisinden bütün Türkistan hükümdar ve Efrasyablıların korktuğu Selçuk oğlu*" Arslan'ı (Cūzcānī, *göst. yer.)*, kurnazlık ve hiyle ile yanına Semerkand'a getirterek, tevkif etti ve Hindistan'da Kālincār kalesine sürdü. 7 sene mahbus kaldığı kalede nihayet ölen (1032) Arslan Yabgu'nun tevkifi hâdisesi mühim neticeler vermiştir: Önce, zikredilen yerlerde Selçuklu ida-

resi nihayete ermiş ve başsız kalan Türkmenler şuraya-buraya dağılmış, yersiz kalmış, buna onları kendilerine bağlamak isteyen Mîkā'îl-oğullarının tazyiki da inzimam edince (Gardîzî, s. 67), beyleri tarafından Sultan Mahmud'a yapılan müracaat sonunda, 4.000 hâne kadarı, uzak tehlikeyi sezen Gaznelilerin Tus vâlisi Arslan Cāẕib'in şiddetli mümânaatına rağmen, Horasan'a nakledilerek, Nasā, Bāvard, Farāva havalisine yerleştirilmiştir (Irak Türkmenleri). Sonra, tevkifin cereyan şeklini tasvip etmeyen Tuğrul ve Çağrı kardeşler ve Arslan'ın oğulları, yâni Anadolu Selçuklu devletini kuran kol, bu haksız muameleyi unutmamışlardır ki, bunun Selçukluların Gaznelilerden intikam almalarında müessir olduğu görülmektedir. Üçüncüsü, Arslan'ın tevkifi üzerine, Selçuklu tarihinde birinci plâna geçen Çağrı ve Tuğrul Bey'ler yolu ile, imparatorluk hanedanı Mîkā'îl nesline intikal etmiştir (bk. *İsl. Ans.*, "Mahmud Gaznevî" mad.; M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 145-164).

Mâverâünnehr'deki kötü durumlarını gördüğümüz Çağrı ve Tuğrul Bey'ler, kendileri için daha elverişli sahalar bulmak üzere, bir keşif seferi yapmak husûsunda anlaştılar ve Tuğrul Bey taarruzdan masûn sahrâlara çekilirken, ağabeyi Çağrı Bey, 3.000 kişilik suvari kuvveti başında, garp istikametinde, Anadolu'ya doğru hareket etti. Bizans sınırları eskiden beri onlarca malûm idi. Daha 964 ve 966 yıllarında Horasan'dan Ermeniye bölgesine gazâ için kalabalık gönüllüler gelmişlerdi. (İbn al-Aṯîr, 353 ve 355 seneleri vekayii; İbn Findiḳ, *Tārīḫ-i Bayhaḳ*, s. 124). Bunların arasında Türklerin de bulunduğu, Çağrı Bey'in Azerbaycan havâlisinde onlarla karşılaşmasından anlaşılmaktadır. Çağrı Bey, Horasan ve Azerbaycan'dan geçerek, 1018'de "*rüzgâr gibi uçan atlar üstünde uzun saçlı, yaylı ve mızraklı*" Türkmenleri ile, Van gölü etrafında Ermeni Vaspuragan krallığı topraklarında göründü (Arisdages'ten naklen J. Laurent, *Byzance et les Turcs seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqa'en 1081*, Paris, 1914, s. 16, not. 6; E. Dulaurier, *Chronique de Mathieu d'Edesse*, Paris, 1856, s. 41; Türk. trc., H. D. Andreasyan, *Urfalı Mateos vekayinâmesi*, T.T.K, Ankara, 1962, s. 48 vdd.). Çağrı Bey karşısına çıkan Ermeni kuvvetlerini bozguna uğratarak, ülkenin garp kısmını hâkimiyetine aldıktan sonra, şimale, Şaddâdîler arazîsine doğru yöneldi. Müteakiben Nahcivan havâlisinde Gürcü kuvvetleri savaşa cesaret edemeyerek çekildikleri için, askerî cevelanlarda bulundu ve daha şimalde kendisini durdurmak isteyen Ani Ermeni krallığının Bıcnı kalesi kumandanı Vasak Pahlavuni'nin kalabalık ordusunu tatbik ettiği bozkır harp tabyesi sayesinde mağlûp etti; savaşta Vasak telef oldu (Vardan, *Türk fütûhât tarihi, 889-1269*, Türk. trc., H.D. Andreasyan, *Tarih semineri dergisi*, İstanbul, 1937, 1/2, 166; Çamiçyan, *Ermeni tarihi*, Venedik, 1875, II, s. 901, 904; Vasak'ın muhârebede ölümü hakkında 1029 yılından kalma kitâbe için bk. L. Alichan, *Chirag*, Venedik, 1881, s. 148). Bu ağır Türk tazyikından dolayı Varpuragan kralı Senekherim idâresinde Ermenilerin yurtlarını terkederek, Orta Anadolu'ya gittikleri bu akın neticesinde,

Çağrı Bey bütün Ermeni ve Gürcü memleketlerinde bir müddet kaldıktan sonra, Mâverâünnehr'e, Tuğrul Bey'in yanına döndü. Horasan'dan bu geliş ve geçişine Gazneli kuvvetleri mâni olamamışlardı. Çağrı Bey bu büyük seferinin neticelerini, Barhebraeus (I, 293)'ta açıkça kaydedildiği üzere, Selçukluların, keşfettiği Ermeniye bölgesine gidebilecekleri, çünkü oralarda kendilerine mukavemet edecek kuvvet bulunmadığı şeklinde kardeşine bildiriyordu (bk. İ. Kafesoğlu. "Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını ve tarihî ehemmiyeti", *Fuad Köprülü armağanı*, s. 259- 274. ayn. müell., *JA*, 1954. s. 129-134, ayn. müell., "Selçuklu tarihinin mes'eleleri", *Belleten*, 1955, sayı: 76, s. 480-485).

Çağrı Bey'in hem askerî kudretini göstermek, hem de ganimet elde etmek bakımından başarı ile nihâyetlenen şarkî Anadolu seferinden sonra, Mâverâünnehr'de iki kardeşin nufûz ve itibarları artmış, kendilerine olan yeni iltihaklar, bilhassa amcaları Arslan'ın tevkifinden sonra, çoğalmış, böylece onlar kudretli bir duruma yükselmişlerdi. Kendileri Türkmenlerin fiilî reisleri olmakla beraber, teşkilât gereğince, diğer amcaları Musa (İnanç)'yı yabgu seçmişlerdir. Gazneli Mahmud meşhûr Mâverâünnehr mülâkatına geldiği sırada Buhârâ'dan kaçan, fakat sultanın ayrılmasını müteakip tekrar yerine dönerek, hâkimiyetini devam ettiren Ali Tigin, Arslan zamanındaki durumu muhafaza etmek düşüncesi ile, Tuğrul ve Çağrı Bey'lere elçiler göndererek, onların da, vaktiyle Arslan gibi, Karahanlı devletine iştirak etmelerini teklif etmişti (*Ravżat al-ṣafā*, IV, 73). Fakat teklif, bunun bir hiyleden ibaret olduğunu sezen Selçuklu reisleri tarafından, tıpkı Gazneli Mahmud'un evvelce yaptığı Horasan'a gelmeleri teklifinde olduğu gibi, reddedilince, kendi bakımından endişelenen Ali Tigin, bu defa Selçuk-oğulları arasındaki tesânüdü bozmak ve onları birbirlerine düşürmek için, fırsat aramış ve münâsebet kurmağa muvaffak olduğu (Musa Yabgu'nun oğlu) Yusuf'u, geniş iktâlar mukabilinde, Türklerin yabgusu ("İnanç Yabgu") tâyin edip, Tuğrul ve Çağrı Bey'lere karşı harekete geçirmek istemiştir. Yusuf buna tarafdar olmayınca da, Ali Tigin'in emri ile, Karahanlı kumandanlarından Alp Kara tarafından Selçuklulara yapılan bir baskında öldürüldü. Fakat bu ağır hareketin intikamını Musa Yabgu ile birlikte Tuğrul ve Çağrı kardeşler, çok geçmeden Karahanlı ordusunu mağlûp ederek, Alp Kara'yı öldürmek suretiyle aldılar (Muharrem 420=Kânun II. 1029). Bu hâdise Tuğrul ve Çağrı Bey'ler idaresindeki Selçukluların reis ailesi arasındaki iç tesânüdü göstermesi itibârı ile mühimdir (İbn al-Aṯīr, 433 yılı vekayii; *Ravżat al-ṣafā*', göst. yer.; Barthold, *Turkestan*, s. 297 vd.: İ. Kafesoğlu, "Selçuk'un oğulları", s. 124), Ancak Ali Tigin'in bütün kuvvetleri ile dört taraftan taarruza geçerek, verdirdiği pek ağır kayıplar neticesinde Selçuklular H^{v}ārizm'e doğru çekilmek zorunda kaldılar ve orada Gaznelilerin valisi bulunan H^{v}ārizmşāh Altun-Taş'ın gösterdiği bölgede oturdu-

lar. Bu sırada Sultan Mahmud'un ölümü 421=1030 ve yerine oğlu Mas'ūd'un tahta geçmesi ile, Gazneli siyâsetinde vukua gelen değişiklik, yâni Mas'ūd'un Ali Tigin'e karşı, Hᵛārizmşâh Altun-Taş'ı Buhârâ seferine me'mûr etmesi ve Altun-Taş'ın o sırada ölümü ile yerine sultan tarafından Hᵛārizm'i idâreye me'mûr edilen onun oğlu Hārūn'un 425 (1034 ilk baharı)'ten itibâren istiklâl savaşına girişmesi Selçukluların durumunun tekrar düzelmesine yardım etti. Çünkü payitahtı tehlike geçiren Ali Tigin Selçuklulara yanaşmak mecburiyetinde kaldığı gibi, Gaznelilere karşı onunla anlaşmış bulunan Türkmenlerin dostu Hārūn da büyük faydalar beklediği Selçuklulara fazlası ile itibar etmek lüzumunu duymuş idi. Böylece Gazneliler aleyhine üçlü bir ittifak meydana gelmiş oldu ki, bu, devletler-arası münâsebetlerde Tuğrul ve Çağrı Bey'lerin Yabgu'nun Türkmenleri ve Yınallıların (Yınālīyān, yâni Yınal'a bağlı Türkmenler) birlik hâlinde bulundukları Buhârâ-Hᵛārizm arasında seyreden Selçukluların yeniden bir role sâhip olmaları demek idi. (İbn al-Aṣīr, *göst. yer.;* Abu'l-Faẕl Bayhaḳī, *Tārīḫ-i Bayhaḳī*, nşr., Ġanī-Fayyāż, Tahran, 1324 ş., s. 445, 471, 680 vdd.; Barthold, *ayn. esr.*, s. 296 vd.).

Fakat bu sırada kısa zaman içinde birbirini takip eden iki hâdise Selçukluları bir kere daha çok müşkil duruma düşürdü. Bunlardan biri, eskiden beri Selçukluların baş-düşmanı olan ve aralarında "kadîm bir kin ve kan" düşmanlığının hüküm sürdüğü (Bayhaḳī, s. 682) Oğuzların Baranlı (Koyunlu) oymağından (İbn Findiḳ, s. 51), Yeni-Kent yabgusu Ali'nin oğlu ve Cend hâkimi Abu'l-Favāris Şāh-Malik (bk. O. Pritsak, *ayn. esr.*, s. 407) tarafından korkunç bir baskına uğratılmalarıdır. Selçukluları adım adım tākip eden Şāh-Malik gizlice çöl yolundan geçerek, gâfil avladığı Türkmenlerden 7-8.000 kişi öldürmüş (425 kurban bayramının son günü = Teşrin II. 1034), bir hayli at ele geçirmiş ve esir almış idi. Perişan hâle gelen Selçuklular, Hᵛārizm'deki yurtlarını terkederek, Ceyhun'u geçmek zorunda kaldılar ise de, Selçuklu desteğini kaybetmekten korkan Hārūn'un ricâ ve te'minatı üzerine, yerlerine döndüler. Şāh Malik Selçuklular aleyhine teşvik ettiği Hārūn'un 30.000 kişilik kuvveti karşısında onları takipten çekinmiş idi.

İkinci hâdise de, 1035 yılı başında Ali Tigin'in ölümüdür. Müttefiksiz kalan âsî Hārūn işini halletmenin Gazneliler bakımından artık pek zor sayılmadığı, fakat asıl mes'elenin Şâh-Malik'in sönmez düşmanlığına ilâveten Ali Tigin oğullarının da tazyikına uğradıkları için, sıkışık durumda ancak Horasan'a geçebilecek olan Selçuklular olduğu Gazneli vezîri Ahmed b. Abd al-Ṣamad'in sözlerinden anlaşılmaktadır (Bayhaḳī, s. 445). Çünkü Horasan'daki "*Irak Türkmenlerinin*" (İbn al-Aṣīr, *göst. yer.)* durumu meydanda idi. Arslan Yabgu'nun tevkifinden sonra, Nasā, Bāvard ve Farāva taraflarına geçirildiklerini gördüğümüz Nāvekī (yabgulu?) denilen bu Türkmenler Kızıl, Boğa (Buka), Yağmur ve Kök-Taş adlı reislerinin idaresinde (Bayhaḳī, s. 68, 266,

445; Cūzcānī, I, s. 291) idiler ve kısa bir müddet huzûr içinde yaşadıktan ve bu esnada Türkistan'dan gelen yeni kütlelerin veya İran'da dağınık hâlde bulunan Türkmenlerin (Kasravi Tabrīzī, *Şahri-yārān-i gumnām*, Tahran, II, s. 57) kendilerine iltihakları ile çoğaldıktan sonra, asayişi bozucu inzibatsızlık hareketleri göstermeğe başlamışlardı. Bölge halkının bu husûstaki şikâyetleri üzerine, Sultan Mahmud'un emri ile, Tûs valisi Arslan Câzib onlara karşı harekete geçmiş ise de, boyun eğmeyen Türkmenler, zaman zaman Dihistan ve Balḫan dağlarına çekilmek ve tekrar mukabil darbeler indirmek sûreti ile Gazneli kuvvetlerinin tam başarı kazanmasını imkânsız kılmışlardı. Bu sebepledir ki, Arslan Câzib'i gayretsizlikle suçlayan Sultan Mahmud bizzat sefere çıkmak zorunda kalmış (418 = 1028) ve onları Ribāṭ-i Farāva'de ağır bir mağlûbiyete uğratmıştı. Dağılan Türkmenlerden Kızıllılar ve Yağmurlular (yâni Kızıl ve Yağmur emrinde olanlar) Balḫan ve Dihistan bölgesine çekilmişler, bir kısmı da Kirman'a inmişlerdir (Gardīzī, s. 70 vd.; İbn al-Aṯīr, *göst. yer.;* Bayhaki, s. 88, 521 ve bk. M. A. Köymen, "Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu, II", *DTCF dergisi*, Ankara, 1957, XV/4, s. 29, vdd.). Sultan Mahmud'un, Horasan'dan çıkarmakla beraber, kat'î itaate alamadığı Türkmenleri dâima tehlikeli addettiği, kendi devlet sınırları dışında dahi onları tâkip etmeğe çalışmasından bellidir. Kirman'a gidenler, oranın Büveyhî hâkiminin 1028'de ölümü üzerine, İsfahan'a geçerek, 'Alā al-Davla Kākūya'ye iltica etmişler ise de, Sultan Mahmud'un siyâsî baskısı neticesinde, kendilerini öldürmek için hazırlanan tertiplerden müşkilâtla kurtularak, maiyetlerindeki Türkmen kütleleri ile birlikte garp istikametinde harekete geçmişlerdir. Bunlar Boğa ve Kök-Taş ile diğer iki reis idi. Bununla beraber, Sultan Mahmud öldükten sonra, yerine geçmek isteyen oğlu ve o zaman Rey valisi Mas'ūd, kuvvete olan ihtiyâcından dolayı, yine Oğuzlara müracaat ettiğinden, Balḫan'a çekildiğini söylediğimiz Yağmur ile birlikte, Azerbaycan'a doğru gitmekte olan Boğa ve Kök-Taş'ı tekrar Horasan'a davet etmiş idi. Bu Türkmenlerden bir kısmı, Teşrin II. 1030'da, Gazneli ordusunda Mekrân'ın zaptında yararlık göstermişler, Irak'ta, Hindistan'da Lâhur'da faydalı hizmetler görmüşlerdir (Bayhaḳī, s. 68, 404; İbn al-Aṯīr, *göst. yer.)*. Fakat Oğuzlara hâlâ da güvenemeyen Sultan Mas'ūd'un, vezîrin haklı itirazlarına rağmen, Türkmenleri Gazneli kumandanlarından Ḥācib Ḫumār-Taş'ın emrine bağlama teşebbüsü ve bu hususta Irak baş-kumandanı Taş-Ferrâş'a verdiği emir ile, onları tazyika başlaması ve nihayet, Türkmenlerinden ayrı bulunan Yağmur başta olmak üzere, Irak'a gönderilmiş olan Oğuzlardan 50 kadar reisin Taş tarafından öldürülmesi (434=1033 baharı, bk. İbn al-Aṯīr, *göst. yer.*; Begbars al-Manṣūrī, *Zubdat al-fikra*, Fayzullah Efendi kütüp., nr. 1459, 57[a]) Mâverâünnehr'den mütemadiyen yeni iltihaklar ile artan Türkmen kütlelerinin intikam hissi ile ayaklanmalarına sebep olmuş, böylece Merv, Tirmiz, Tûs, Serahs, Nesâ, Bādġīs, Bâverd ve Dihistan bölgesinde, bilhassa Yağmur'-

un oğlu riyasetinde, Horasan'ın garbında, Gazneliler ile mücâdele alevlenmiştir. Kendine karşı Ceyhun ötesindeki üçlü ittifakın te'sirlerine Horasan'ı kapamak maksadı ile türlü tedbirlere de başvurmak zorunda kalan Sultan Mas'ūd, veziri ve en büyük kumandanlarını, çeşitli yollardan bu mıntakaya seykettiği ve kendisi de yola çıktığı hâlde, tutamadığı Türkmenler Rey, Damgan havalisini alt-üst ettiler ve filler ile mücehhez Gazneli ordusunu bozguna uğrattılar, Taş'ı ve diğer mühim kumandanları öldürdüler. Bir Gazneli mukavemetini daha kırdıktan sonra (1034), Azerbaycan'a yönelerek, daha evvel oraya gelmiş olan soydaşlarına katıldılar (Cūzcānî, I, s. 292 vd. ayrıca bk. M. A. Köymen, *ayn. esr.*, II, s. 34, 36-40).

Yukarıda söylendiği gibi, Selçukluların yardımı ile Horasan'ı zapta hazırlanan Hᵛārizm-şâh Hārūn'un ortadan kaldırılması zor olmadı; o bir suikast neticesinde öldürüldü (426 Cemâziyelâhir-Nisan 1035) ve gerçekten de Gazneli devletinin hem iç, hem dış mes'ele olarak düşünmek mecburiyetinde kaldığı en mühim hususun Selçuklu-Türkmen mes'elesi olduğu, Selçuklular hakkında Gazneli vezirinin düşüncesinde haklı bulunduğu bir kere daha anlaşıldı. Hārūn'un ölümü dolayısı ile bir destekten mahrum kalan ve aynı zamanda bir yandan Şâh-Malik'in, bir yandan da Ali Tigin oğullarının tazyikları altında bulunan, son baskın yüzünden hayli zayıflamış olan Selçuklular için, Gazneli devletinden izin almaksızın, Horasan'a geçmekten başka çare kalmamış idi (Bayhaḳî, s. 687 vd.; Cūzcānî, I, s. 292). Tuğrul ve Çağrı beyler, yanlarında Musa Yabgu ve kuvvetleri, Yınallılar (Yusuf Yınal'ın oğlu, Tuğrul Bey'in ana-bir-kardeşi İbrahim Yınal ve kuvvetleri) olduğu hâlde, 1035 Mayıs ayında Ceyhun ırmağını aşmak suretiyle Gazneli topraklarına girdiler. Sayıları az idi, fakat Merv ve Nasā'ya doğru ilerledikçe çoğalıyorlardı (Bayhaḳî, *göst. yer.* ve s. 470). Horasan'da kalmış olan kısmen reissiz Türkmenler ve ayrıca Hᵛārizmliler eski Selçuklu reis ailesinin bu iki namlı mensubu etrafında toplanmakta tereddüt etmiyorlardı. Selçukluların böylece Horasan'a geçişleri tarihin mühim hâdiselerinden birini teşkil etmiştir. Zîra biri cesaret ve şecaati, diğeri hâiz olduğu yüksek devlet adamlığı vasıfları ve siyâsetteki zekâsı ile tarihte şöhret yapan Çağrı ve Tuğrul kardeşler en büyük iki Türk-İslâm siyâsî teşekkülünden ilkinin, Selçuklu imparatorluğunun temellerini Horasan'da atmışlardır.

Selçuklu reisleri Nasā'ya geldiklerinde, Gaznelilerin Horasan vezirine mektup yazarak, yersizlikten müşkil durumda olduklarını, burada kendilerine yurt verilmesi için sultan nezdinde aracılık yapmasını rica ettiler (Bayhaḳî, s. 470 vd.). Bu haberden büyük telâşa kapıldıkları görülen Gazneli devlet erkânının, derhâl yaptıkları toplantıda, Sultan Mas'ūd'un sür'atle onların üzerine yürünmesi fikrine karşı, o zaman 10.000 kişilik bir süvari ordusuna sahip oldukları bilinen ve esasen gelişmeleri hazırlıklı olarak ve dikkatle takip edilen Selçuklular mes'elesini daha doğru tahlil eden Gazneli vezirinin

ihtiyat tavsiyesi yerinde görüldü. Bunun üzerine Selçuklulara karşı Nasā'ya değil de, şimdilik Nīşāpūr'a giden sultan, orada kendi fikrinin tatbikatına girişti ve "bütün Türkistan'ı zapta yetecek" bir ordu hazırlattı (Bayhaḳī, s. 482, 488). Fakat Hâcib Beg-Toġdı kumandasında harekete geçen ve filler ile takviye edilen bu ordu Nasā sahrasında Selçuklular tarafından müthiş bir mağlûbiyete uğratıldı (426 Şâban=1035 Haziranının son haftası; Bayhaḳī, s. 483; Gardīzī, s. 80 vd.; *Aḫbār*, s. 3 vd.). Selçukluların Gazne devletine karşı kazandıkları bu ilk zafer kendilerine büyük bir itimat sağladığı gibi, burada bir devlet kurmak imkânının mevcut olduğunu onlara gösteren ilk alâmet olmuştur. Nitekim zaferden sonra iki taraf arasında "elçiler" teâtî edilmiş ve Gazneli devleti tarafından Selçuklulara bir nevî muhtariyet tanınmıştır: Nasā, Farāva ve Dihistân vilâyetleri üç Selçuklu reisine veriliyor, ayrıca onlara hil'at, menşur ve sancak gönderiliyordu (Ağustos 1035, Bayhaḳī, s. 492; Cūzcānī, I, s. 294). Fakat Selçukluların bununla iktifa etmedikleri muahedeye riayetsizliklerinden ve akınlarını Belh ile Sistan'a kadar genişletmelerinden ve Hʷārizmşāh İsmā'īl'le siyâsî münâsebetler kurmalarından, Horasan'dan üç vilâyet daha istemelerinden anlaşılıyor. Bunun üzerine Mas'ūd, Türkmenleri Horasan'dan bu defa tamâmıyla çıkarmak için, tekrar büyük bir ordu topladı. Fakat şimdiye kadar da belirtildiği üzere, siyâsî görüşten uzak ve üstelik de zevk ve safâya düşkün bir adam olan Sultan Mas'ūd, Gazne devletinin başında dolaşan bu büyük tehlike karşısında dahi muharebenin idaresini kumandanlarına bırakıp, kendisi Hindistan fütuhatına gidiyordu. Nīşāpūr'da bulunan Gazneli ordusu başkumandanı büyük Hâcib Sü-başı, Hindistan'daki sultandan aldığı kat'î emir üzerine, Selçuklulara karşı hareket etti ve Serahs yakınlarında vukua gelen savaşta (1038 Mayısının 3. haftası), bilhassa Çağrı Bey'in büyük gayretleri ile, ağır bir hezimete uğradı (Bayhaḳī, s. 536-545; M. A. Köymen, II, s. 67-88). Bu ikinci Selçuklu zaferi Horasan kıt'asını doğrudan-doğruya Selçuklu hükümranlığına sokan bir istiklâl savaşı mâhiyeti taşımaktadır. Eski Türk devlet an'anesi gereğince, Selçuklu reisleri ülkelerini bölüşmüşler, Çağrı Bey Merv'e, Musa Yabgu Serahs'a sahip olmuş, "âdil padişah" Tuğrul Bey (Bayhaḳī, s. 552) ise, Horasan'ın baş şehri Nīşāpūr'u almış idi. İbrahim Yınal'ın öncü ve temsilci sıfatı ile, Gazne kuvvetleri tarafından terkedilmiş olan Nīşāpūr'a gelerek, halk ile yaptığı konuşmadan Selçuklu reislerinin öteden beri ısrarla gerçekleştirmek istedikleri devlet kurma hedefi ve bu devletin başına da Tuğrul Bey'in geçirildiği sarâhatle anlaşılmaktadır. Merv'de "malik al-mulūk" unvanı ile Çağrı Bey adına hutbe okunurken (İbn al-Aṯīr, 432 senesi vekayii), İbrahim Yınal'ın "al-sultan al-mu'azzam" Tuğrul Bey adına hutbe okutmağa başladığı (Mayıs 1038) Nīşāpūr'a Haziran ayında parlak bir merasim ile Tuğrul Bey girdi. Maiyetinde 3.000 atlı var idi. Kolunda, Türk hâkimiyet alameti olarak, yay taşıyordu. Sultan Mas'ūd'un oradaki tahtına oturduğu zaman, şehrin en sayılı adamı

olan Kadı Ṣa'īd kendisine "efendimiz" diye hitap etmişti (Bayhaḳī, s. 553). Derhâl yeni Selçuklu devletini teşkilâtlandırmağa geçildi ve etrafa me'mûrla tâyin ve eski Türk an'anesi gereğince zaptedilecek mahaller, Tuğrul Bey tarafından, diğer Selçuklu reislerine tevcih edildi. Abbasî halîfesi al-Ḳā'im bi-amr Allāh tarafından Nīşāpūr'a elçi gönderilmesi Selçukluları, haklı olarak memnun etti; zîra bu, halîfenin Horasan hâkimi ve bütün Türkmenlerin başı olarak Tuğrul Bey'i tanıması demek idi (*Zubdat al-nuṣra*, s. 4 vd.; Barhebraeus, I, s. 206; Bayhaḳī, s. 550-554; M. A. Köymen, *ayn. esr.*, II, s. 100).

3. Selçuklu istiklâl savaşı ve fütuhat

Horasan hâdiselerini haber alan Sultan Mas'ūd'un sür'atle harekete geçtiği sıralarda Çağrı Bey Ṭālaḳān ve Fāryāb taraflarını zapta uğraşıyor, süvarilerinden bir kısmı da Belh kapılarında görünüyordu. Sultan 300 savaş fili ile mücehhez 50.000 süvari ve piyadeden mürekkep bir ordu başında Belh'e geldi ve sür'atle Serahs'a doğru yöneldi. Sultanın kumandasında olan ve bütün Türkistan'ın da mukavemet edemeyeceği kadar büyük ve techizatlı olan bu ordu (Bayhaḳī, s. 554, 569) etraftan katılan yeni kuvvetler ile durmadan artıyordu. Çağrı Bey Serahs'ta idi. Tuğrul Bey de Nīşāpūr'dan hareketle oraya gelmiş ve 20.000 süvari ile Merv'den gelerek, onlara iltihak etmiş olan Mūsā Yabgu ile Selçuklu reisleri bir araya toplanmışlardı. İçlerinde muharebe etmek kararında olan, bilhassa, Çağrı Bey idi. Ramazan 430 (Mayıs 1039)'da başlayan ve uzun süren muharebelerde Selçuklular mukavemet edemediler ve yıpratma savaşları yapmak üzere, dağınık şekilde, çöllere çekildiler. Gazneli ordusu tarafından sahralarda takip edilmeleri imkânsız idi.

Bu esnada Sultan Mas'ūd Nīşāpūr'a girdi (Safer 431 = Teşrin II. 1039). Selçukluların yer-yer ve devamlı taciz akınları arasında Gazneli ordusunun sahra savaşları için yetiştirilmesine çalışıldı. Bahar gelince, Selçuklular yine Çağrı Bey'in ısrarları neticesinde ortaya çıkıp, Sultan Mas'ūd'u karşılamağa karar verdiler. Sultanın kumandasındaki Gazneli ordusu önünden tedricen Serahs'tan şimale, çöle doğru çekildiler. Bu yolsuz sabada bütün kuyuları bozuyor, arkalarından gelen ve fasılasız ara hücum ve baskınlar ile maneviyatlarını sarstıkları, aş.-yk. 100.000'lik orduyu susuz bırakıyorlar idi. Nihayet Selçuklular Merv yakınındaki Dandānaḳān (Yāḳūt, *Mu'cam*, II, s. 477) hisarı önünde savaşı kabul ettiler ve 3 gün boyunca bütün şiddeti ile devam eden savaşta Gazneli ordusunu korkunç bir hezimete uğratarak büyük kısmını imhâ ettiler (7-9 Ramazan 431=22-24 Mayıs 1040),hazîneleri ve sayılamayacak kadar çok mikdarda silâh, malzeme ele geçirdiler. Sultan Mas'ūd, 100 kadar maiyeti ile kaçabildi ise de, Hindistan'a giderken, yolda kendi adamları tarafından öldürüldü (Bayhaḳī, s. 571 vdd., 616-626; Gardīzī, s. 85 vd.; *Aḫbār*... s. 8 v.d,; *Zubdat al-nuṣra*, s. 5; İbn al-Aṯīr, *göst. yer.;* Cūzcānī, I, 296 vd.; *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 100 vd.; tafsilât için bk. M. A, Köymen, "Büyük Selçuklu

imparatorluğu'nun kuruluşu, III", *DTCF dergisi*, Ankara, 1958, XVI/3-4, s. 1-53). Bu, Selçuklu istiklâl savaşı idi. Artık Cend'e geldikleri yıllardan beri süre-gelen çetin mücâdelelerden sonra, emellerine kavuşmuşlar, Horasan'da müstakil bir devlet kurmağa muvaffak olmuşlardı. Muharebenin son günü, cuma namazını müteakip yaptıkları toplantıda, Tuğrul Bey'i Selçuklu devletinin sultanı ilân ettiler. O devrin âdeti gereğince, civar hükümdarlara fetih-nâmeler gönderildi. Daha sonra aynı ay içinde Merv'de akdettikleri ve Tuğrul Bey'in bir konuşması ile açılan Büyük Kurultayda mühim kararlar aldılar. Bu kararlar gereğince, Tuğrul Bey'in imzasını taşıyan bir mektup, Selçuklu elçisi Abū İsḥāḳ al-Fuḳḳā'ī ile, Bağdad'a gönderildi. Halîfeye hitap eden bu mektupta son durum arz olunuyor ve Horasan'da adaletin ikame edildiği, hak yolundan ayrılınmayacağı, amīr al-mu'minīn'e olan sadâkat belirtiliyordu (Bayhaḳī, s. 628; *Zubdat al-nuṣra*, Türk. trc., Kıvamüd-din Burslan, TTK yayını, İstanbul, 1943, s. 5; Barhebraeus, I, s. 299; *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 103 vd., Türk, trc, 3. 102).

Cihanın fethi ile ilgili Türk fütuhat anlayışına müstenit alınan karar tatbikatından olmak üzere, eski Türk devlet an'anesi gereğince, ülke ve ileride zaptedilecek memleketler Selçuklu hanedanına mensup üç reis arasında taksim edildi: Serahs ve Belh şehirlerinin dâhil bulunduğu Ceyhun ile Gazne arasındaki bölge, merkez Merv olmak üzere, malik al-mulūk Çağrı Bey'e ve Herat merkez olmak üzere, Bust ile Sîstan havalisi Mūsā Yabgu'ya verildi ve sultan sıfatı ile payitaht Nīşāpūr'da kalan Tuğrul Bey, Irak ve garp bölgesini kendine aldı. Hanedanın ikinci derecedeki diğer âzasından İbrahim Yınal Ḳuhistān'a, Kutalmış (Arslan Yabgu'nun oğlu) Gurgān ve Damġān'a ve Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Kirman havalisine tâyin edilmişlerdi; bunlar Sultan Tuğrul Bey'in emrinde idiler (*Zubdat al-nuṣra*, s. 7; *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 102, 104, Türk. trc., s. 101 vd.; M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 57 vdd.). Selçuklu fütuhâtı bu esâs üzerinde devam etti: Yabgu Kalān ("büyük yabgu") diye de anılan Musā (bk. *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 104), 5.000 süvari ile gittiği Herat'ı zaptettikten sonra, 1040 senesi sonunda Sîstan'a giden ve orada Teşrin II. 1040'ta hakimiyetini kurarak, Yabgu adına hutbe okutan Yusuf Yınal'ın oğlu ve İbrahim Yınal'ın kardeşi Er-Taş ve Selçuklulara tâbiyetini arz-eden Sîstan hâkimi Abu'l-Faẓl ile birlikte, bölgeye ve Bust havalisine tamâmıyla hâkim oldu. Er-Taş 440 (1048/1049)'ta öldü. Umûmiyetle Herat'ta oturan Musa 1051 yılında Gazneli büyük hâcibî Tuğrul'un eline geçen Sîstan baş-şehri Zerenc'i geri almak üzere, oğlu Kara Arslan Böri ile birlikte geldi ise de, baskına uğrayarak, çekilmek zorunda kaldı. Tuğrul gittikten sonra Sîstan yine Musa'ya intikal etti. 446 Recebinde (=1054 Teşrin I.) Sîstan'a gelerek, Hind denizi sahilindeki Mekrân bölgesini de Selçuklulara bağlayan Çağrı Bey'in oğlu, Yākūti'nin bu mıntakada hutbeyi babası adına okutması teşebbüsü, Tuğrul Bey'in müdâhalesi ile, durduruldu (*Tārīḫ-i Sīstān*, nşr., Bahār, Tahran, 1314

ş., s. 371-375, 381 vd.). Mu'izz al-Davla ve Faḫr al-Mulk lakapları ile anılan Musa Yabgu, 1064 yılında Sultan Alp Arslan'a karşı saltanat dâvasına kalktığı için, sığındığı Herat kalesinde yakalanarak, sultanın huzuruna getirildi. Alp Arslan bu büyük amcasını affetmiş ve onu sâdece yanında alıkoymakla iktifa (İbn al-Aṯīr, 456 yılı vekayii) ve daha sonra ona Mâzenderân'ı iktâ etmiştir (İ. Kafesoğlu, "Selçuk'un oğulları", s. 119 vd.). Sîstan'da babasına vekâlet eden Böri, Abu'l-Faẕl ile birlikte, bölgeyi muhafaza etmiştir. Bunun hakkında son haber 1056 Ağustos ayında kendisinin Zerenc'e gelişine ve orada hürmetle karşılanışına dâirdir (*Tārīḫ-i Sīstān*, s. 382). Bir ara Musa Yabgu ile arası bozulduğu için Horasan'a dönmüş olan Er-Taş, Gazneli Sultan Mas'ūd'un oğlu Mavdūd'un Kaymaz adındaki kumandanı vâsıtası ile, Sîstan'ı Selçuklulardan istirdada teşebbüs ettiği zaman, Abu'l-Faẕl tarafından haber gönderilmesi üzerine, Temmuz 1042'de ansızın Sîstan'a gelerek, bozguna uğrattığı Gazneli kuvvetlerini oradan çıkarmıştır. Aynı sene içinde Sultan Tuğrul Bey'in H^{v}ārizm seferi esnasında, Kirman'a kaçan Cend emîri meşhur Selçuklu düşmanı Ṣāh-Malik, Er-Taş tarafından yakalanarak, Tuğrul Bey'e gönderilmiştir (İbn al-Aṯīr, 437 vekayii). Sîstan'da Selçuklu hâkimiyetinin yerleşmesinde büyük gayretler sarfeden Er-Taş Tabes'te bir suikast neticesinde öldürüldü (440=1048/1049; *Tārīḫ-i Sistān*, s. 367-369; "Selçuk'un oğulları", s. 128 vd.).

Kirman'a gönderildiğini söylediğimiz Çağrı Bey'in oğlu Kara Arslan Kavurd (Barhebraeus, I, s. s. 326'da *Kaurath*, *Karut*, ihtimâl Türkçe *kurt* kelimesinin başka bir telâffuzu, *Tārīḫ-i Salcūḳīyān-i Kirmān*'da Houtsma'nın ön sözü, s. XII, not. 1; krş, Gy. Moravcsik, *Byzantino-turcica*, Budapest, 1943, II, s. 144), 1041'den itibaren buralarda Büveyhîlere karşı faâliyete geçmiş ve emrindeki Tükmen kuvvetleri şiddetli mukavemetle karşılaşmış ise de, bizzat kendisinin kumanda ettiği 5-6.000 kişilik suvâri kuvveti ile Kirman'ın şimal bölgesi Sardsīr'e girmiş (Şaban 442-1051 başları) ve Nihâyet baş-şehre kapanan Büveyhî Abū Kālīcār'ın nâibinden şehri teslim almış, Kirman'ın cenûp bölgesi olan dağlık Garmsīr'i de, eşkiya Ḳufṣ ve Kūfac reislerini bir baskında kılıçtan geçirmek sureti ile kurtarmış (Afẕal al-Dīn Kirmānī, *Badā'i' al-azmān*, nşr., Mahdī Bayānī, Tahran, 1326 ş, s. 5-8 ve buradan naklen Muḥammed b. İbrāhīm, *Tārīḫ-i Salçūḳīyān-i Kirmān*, nşr., Houtsma, *Recueil de textes relatifa à l'histoire*es *Seldjoucides*, Leiden, 1886, I, s. 5 vdd.), böylece bütün Kirman'ı Selçuklu hâkimiyeti altına almış idi. Kendiliğinden tâbiiyet arzeden Hürmüz emîrliği üzerinden gittiği Arabistan yarımadasındaki 'Omān'ı Selçuklu hâkimiyetine bağlamakla büyük bir ülkeyi ele geçirmiş bulunan Kavurd, küçük kardeşi Alp Arslan'ın tahta cülûsu üzerine, saltanata hak iddiası ile isyân etti ve Alp Arslan'ın Kafkas seferini yarıda bırakıp, sür'atle Kirman'da görünmesi neticesinde, sultandan af ricasında bulundu ve affedildi. 459 (1067) senesinde tekrar isyan etti. Alp Arslan'ın oğlu Melikşah'ın ve-

liahd sıfatı ile adını hutbede okutmak istemiyordu. İmparatorluk kuvvetlerinin Kirman'a gelmesi üzerine aman diledi ve tekrar affedildi. Alp Arslan'ın ölürken yaptığı vasiyetler arasında, 460 (1068)'tan sonra Fażlūya Şabankāra'yi mağlûp ederek, Fars'a da hâkim olan (*Tārīḫ-i guzīda*, I, s. 433, 442) Kavurd'un ve elindeki ülkelerin sıkı kontrol altında tutulması da var idi (Barhebraeus, I, s. 325 vd.). Kavurd, Melikşah sultan olunca, Rey şehrini ele geçirerek, kendi sultanlığını ilân etmek üzere harekete geçti. Melikşah ve vezir Nizâm al-Mülk'ün idaresindeki kuvvetler ile yaptığı Hemedan civarındaki savaşta (4 Şâban 465=16 Mayıs 1073) mağlûp oldu, yakalandı ve daha fazla karışıklıklara meydan vermemek için, gizlice kendi yayının kirişi ile boğduruldu (*Badā'i' al-azmān*, s. 13; *Zubdat al-nuṣra*, s. 49; İbn al-Aṯīr, 465 vekayii; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, Mısır, 1299, II, s. 587). Kavurd Kirman Selçuklularının (aş. bk.) kurucusudur [tafsilen bk. *İsl. Ans.*, "Kavurd" mad.].

Melik Çağrı Bey (*Zubdat al-nuṣra*, 3 vdd.'da: Çakır) de Selçuklu devletinin şarkında kendisine ayrılan ülkelerin fütûhâtına geçti. 1040 son baharında kuşattığı mühim Belh şehrini, Gazneli ordusunu mağlûp etmek sureti ile, aldı. Müteakiben Cüzcān, Bādġis, Ḫuttalān ve diğer Toharistan şehirlerine hâkim oldu. 434 (1043) yılında, Tuğrul Bey ile birlikte, müştereken H^{v}ārizm seferini yaptılar. Daha evvel Selçuklular ile işbirliği yapmış olan Harzemşah İsmā'īl Handān Sultan Mas'ūd tarafından H^{v}ārizm hâkimiyeti kendine verilen Şah-Melik tarafından mağlûp edilmiş (Cemâziyelevvel 432-Şubat 1041) ve H^{v}ārizm'e hâkim olan Şah-Melik Gaznelilerin en büyük müttefiki hâline gelmiş idi. Tuğrul ve Çağrı Bey'ler H^{v}ārizm'in merkezi Gurganc'i (Curcānīya) muhasara ve Şah-Melik'i perişan ettiler. H^{v}ārizm böylece Selçuklulara intikal ederken, Gaznelilere iltica etmek için kaçan ve yukarıda söylendiği gibi, Er-Taş tarafından yakalanıp, Çağrı Bey'e gönderilen Şah-Melik hapishanede ölmüştür (Bayhaḳī, s. 686-690; İbn al-Aṯīr, 434 vekayii). Çağrı Bey 435 (1043/1044)'te hastalandığı zaman, ülkesi oğlu Alp Arslan tarafından korunmuş idi. Yeni Gazneli kuvvetlerinin mağlûp edilerek, uzaklaştırılması Alp Arslan'ın ilk zaferi idi. Müteakiben Tirmiz ve civarını zapteden Çağrı Bey bütün bu bölgelerin idaresini Alp Arslan'a tevdi etti (*Aḫbār*, s. 19). Alp Arslan idaresindeki ülkeleri almak için gelen Karahanlı Arslan Han'ı geri püskürttü ve Karahanlı hükümdarı, Çağrı Bey ile yaptığı anlaşmada adı geçen bölgelerde Selçuklu hükümranlığını tanıdı. Çağrı Bey'in Gazne'yi zaptetmek için yaptığı neticesiz teşebbüsten doğan uzun süreli mücâdelelerde bilhassa Alp Arslan büyük yararlıklar göstermiş, 1050 son baharında Fars bölgesini alarak, buradan Büveyhîleri uzaklaştırmıştır (İbn al-Aṯīr, 442 yılı vekayii). Nihayet 1059'da tahta çıkan yeni Gazne sultanı İbrahim ile Çağrı Bey arasında sulh akdedilmiştir (Cūzcānī, I, s. 282) ki, iki devlet arasında Hindukûş daglarını sınır çizen bu anlaşma yarım asır kadar devam etmiştir.

Selçukluların başlangıcından beri, hayrete şâyân cesareti, büyük kuman-

danlık kabiliyeti ile devletin kuruluşunda birinci derecede rol oynayan, zekâsını ve siyâsî ihatasının üstünlüğünü takdir ettiği küçük kardeşi Tuğrul Bey'in devlet reisi olmasına rızâ gösterecek kadar mahviyet sahibi olan Çağrı Bey son hâdiselerden sonra hastalandı ve 70 yaşında olduğu hâlde, Serahs şehrinde vefat etti (Safer 452 - Mart 1060). Naaşı bilâhare Alp Arslan tarafından Merv'de yaptırılan türbeye nakledildi. Anadolu Selçuklu ailesi dışında kalan bütün Selçuklu hanedanlarının atası olan Çağrı Bey'in kızlarından biri halîfe al-Ḳā'im bi-amr Allāh ile evli idi [bk. *İsl. Ans.*, "Çağrı Bey" mad.]. Selçuklu devletinin hâkimiyeti böylece şark, şimal ve cenup istikametlerinde yayılırken, garpta da Tuğrul Bey'in idaresinde, geniş ölçüde fütuhat gelişmekte idi.

Tuğrul Bey bizzat gittiği Taberistan, Curcān havalisini devlete bağlar ve oralardaki Bâvendî ve Ziyârî (Vaşmgīrī) hanedanlarını tâbiiyetine alırken (433= 1041/1042: bk. İbn al-Aṯīr, 433 yılı vekayii; İbn İsfendiyār, *Tārīḫ Ṭabaristan*, nşr. 'Abbās İḳbāl, Tahran, 1320 ş., II, s. 26), İbrahim Yınal İran'ın en mühim merkezlerinden olan Rey'i zaptetmiş, burayı hareket üssü yaparak, Berûcird'i ve arkasından Cibâl mıntıkasının başlıca şehri Hemedan'ı Kâküyelerden almış idi. Burası 437 (1045/1046)'de kat'î olarak Selçuklulara intikal etmiştir. 434 (1042)'te Rey'e geldiği zaman İbrahim Yınal tarafında merâsim ile karşılanan Tuğrul Bey, Nîşāpūr'u bırakarak, fütûhât sâhasına daha yakın olan Rey'i pâyitaht yaptı ve şehrin imâr edilmesini emretti (İbn al-Aṯīr, 434 yılı vekayii); müteakiben Taberek, Kazvin, İsfahan, Dihistan ve havalisini, buraların mahallî hâkimlerinden bâzılarını tâbiiyetine kabul etmek, bâzılarını yerlerinden çıkarmak suretiyle, Selçuklu devletine bağladı ve İbrahim Yınal ve Kutalmış idâresinde sevkettiği ordular Dînever, Karmîsîn ve Hulvân'ı zaptettiler (433-439= 1042-1048). Büveyhîlerin elinden çıkan bu bölgelerde Sultan Tuğrul Bey ve İbrahim Yınal adlarına hutbe okundu (bk. İ. Kafesoğlu, "Selçuḳ'un oğulları...", s. 125 vd.). İbrahim Yınal Kinkiver, Sermac kalesi ve müteakiben Şehrizûr'u aldıktan sonra, Tuğrul Bey'in emri üzerine, Azerbaycan'a gitti. Tuğrul Bey'den önce ve o sıralarda Türkistan'dan yeni gelen Türkmenlerin buralardaki tahribatı sebebi ile bunların önlenmesi için, halîfe al-Ḳā'im bi-amr Allāh tanınmış İslâm hukuk âlimlerinden meşhûr *al-Aḥkām al-sulṭāīya* müellifi ḳāżī ḳużât al-Māvardī (bk. İbn Ḫallikān, I, s. 586; II, s. 440)'yi Tuğrul Bey nezdine göndermiş idi. Elçiyi 4 fersah mesafeden hürmetle karşılayan Tuğrul Bey ona "askerlerinin" pek kalabalık olduğunu ve mevcut toprakların onlara kâfî gelmediğini söylemiş idi (İbn al-Aṯīr, 435 yıl vekayii, Barhebraeus, I, s. 302).

Yukarıda "Irak Türkmenleri" olarak zikredilen ve Kızıl (1041'de ölmüştür), Boğa Kök Taş, Mansur, Nasoğlu (Urfalı Mateos, s. 82, Anazugli) gibi kumandanların idaresinde bulunan bu Oğuzlardan bir kısmı Van bölgesine (Vaspuragan) girdiler ve Erzurum'a kadar olan sahada "*kartal gibi sür'atli*"

atlar üzerinde dolaştılar (Aristages, frns. trc., Ev. Prud'home, *Histoire d'Armenie, Comprenant la fin du Royaume d'Ani et le commence-ment des invasions des Seldjoucides*, Paris, 1864, s. 72). Diğer Oğuz kütleleri ise, Diyarbekir istikametinde Mervânîler arazisine, Meyyâfârikîn (Silvan), Mardin bölgesine ve Cizre'ye kadar ilerlediler; bir kısmı da Sincâr, Nusaybin ve Hulvân havalisine girdiler. Fakat bunlar Mervânîler ve Musul hâkimi Ukaylîler tarafından durduruldular, ağır zayiat verdiklerinden, oradan Azerbaycan'a yöneldiler; Aras nehri ile Murad suyu arasında çarpıştılar. Diğer bir kısım Türkmenler de, Taberistan üzerinden, Kafkaslara doğru ilerleyerek, Arrâz bölgesine girip, Şeddadîler ile birlikte, Ermeni topraklarına akınlar yaptılar, Gürcüler ile savaştılar (İbn al-Aṯîr, 433, 434, 437 - 440 seneleri vekayii; Barhebraeus, I, s. 303; Urfalı Mateos, s. 82 vd.; M. H. Yınanç, *Türkiye tarihi, Anadolu'nun fethi*, I, İstanbul, 1944. s. 38-44; Cl. Cahen, "La première pènetration turque en Asie-Mineur, seconde moitié du XI ème s.", *Byzantion*, 1948, XVIII, s. 52 vdd.). Bizans tarihinin meşhûr şahsiyetlerinden Bulgarokton nâmı ile tanınan imparator Basil II. (ölm. 1025) zamanından beri Bizans imparatorluğunun şarkta takip ettiği ilhak politikası (bk. İ. Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını", s. 264 vdd.) daha sonraları da devam etmiş ve imparator Konstantinos Monomakhos (1042 -1052) Ermenileri ve Gürcüleri baskı altında tutmak ve akınları durdurmak için, Türklere karşı harekete geçerek, bir yandan Ani'ye, bir yandan da Şeddâdîlerin payitahtı Dovin'e kadar ordu sevketmiş idi. Bizans'ın bu sûretle karşı koyması üzerine, Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ile birlikte Irak-ı Acem fütuhatında bulunan Kutalmış'ı, büyük bir ordu başında Azerbaycan'a gönderdi. Bu harekâta Mūsā Yabgu'nun oğlu Hasan da katılmış idi. Selçuklu kuvvetleri Gence önünde Bizans ordusunu hezîmete uğrattı (438=1046) ve müteâkiben Pasinlerin fethine girişen Hasan, oradan cenûba indiği zaman. Vaspuragan'da Gürcü prensi Liparit kumandasındaki Bizanslı-Ermeni-Gürcüler tarafından pusuya düşürülerek, şehit edildi (1047; Zonaras, frns. trc. M. de S. Amour, *Cronique ou annales de Jean Zonare*, Lyon, 1560, 97[a]; Arisdages, s. 72 vd.; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 46) Yalnız kalan Kutalmış'ın Gence muhasarası da netice vermeyince, Sultan Tuğrul Bey yukarıda Şehrizûr bölgesinde gördüğümüz İbrahim Yınal'ı Azerbaycan vâliliği ile, Bizans'a karşı gönderdi. Kutalmış da ona katılacaktı. Selçuklu şehzadeleri Erzurum ovasına kadar ilerlediler ve önce Erzurum şehri yanındaki büyük ve zengin Erzen (Kara-Erzen, bugünkü Karaz) şehrini zaptettiler. Bu sırada, imparatorun emri ile Liparit idaresindeki bütün Gürcistan ve Abhaz kuvvetleri ile takviyeli Katakalon kumandasındaki 50.000 kişilik Bizans ordusu Pasin ovasına gelmiş bulunuyordu. İki ordu Hasan-Kale önlerinde karşılaştı. Korkunç savaş Bizans ordusunun hezimeti ile neticelendi. Esir edilen on binlerce kişi ve çok sayıda kumandan arasında Gürcü Liparit de var idi (18 Eylûl 1048) (bk. V. Minorsky, *Studies in Caucasion History*, London, 1953, s. 61, not.

2); binlerce araba tutarında ganimet alındı (Arisdages, s. 106; Zonaras. s. 97[b], Mateos, s. 86 vd.; Vardan, s. 175; İbn al-Aṯīr, 440 yılı vekayii; Barhebraeus, I. 306; J. Laurent, s. 22; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 46 v.d). Erzurum işgâl edildi. İbrahim Yınal, başta Liparit olmak üzere, esirleri ve ganimetleri Rey'e Tuğrul Bey'e götürürken, Türkler Van gölü yakınlarından Trabzon'a kadar olan sahada yayılmışlardı (Arisdages, s. 73 vd.; İbn al-Aṯīr, *göst. yer.)*.

Selçukluların Bizanslılara karşı kazandıkları bu ilk ve büyük Pasinler zaferi sebebi ile Bizans imparatoru Monomakhos Tuğrul Bey ile anlaşmağa mecbur oldu. Mervânî Naṣr al-Davla'nin aracılığı ile, Tuğrul Bey'e zengin hediyeler götüren Bizans elçisi, fidye karşılığında, Liparit'i kurtarmağa çalışıyordu. Tuğrul Bey, fidye almadan serbest bıraktığı Liparit ile birlikte sulh müzâkerelerini yapmak üzere, Bizans payitahtına kendi elçisi Şarīf Nāṣir al-Dīn b. İsmā'īl (bk. İbn Ḫallikān, II, 441)'i gönderdi (441=1049/1050). Yapılan anlaşmaya göre imparator Monomakhos İstanbul'daki harap olan camii tamir ettirerek, içine kandiller astırmış, halîfenin göndereceği imâm tarafından beş vakit namaz kılınmasına müsâade etmiş ve orada Tuğrul Bey adına hutbe okutmuştur. Ancak yıllık vergiyi kabul etmeyen imparator endişe içinde şark şehirlerinin sûrlarını ve kalelerini takviyeye başlamıştır (Arisdages, s. 103: Zonaras, 97[b]*;* İbn al-Aṯīr. 441 yılı vekayii; Barhebraeus, I, s. 304 vd.; V. Minorsky, *ayn. esr.*, s. 68).

Şimdiye kadar Selçuklu devletinin kuruluş ve gelişmesinde büyük rolünü gördüğümüz İbrahim Yınal, bilhassa Bizans'a karşı kazanılan zaferden sonra, Irak-ı Acem, Elcezîre ve Azerbaycan'ın en kudretli siması hâline gelmiş idi. İsyana hazırlanıyordu. Tuğrul Bey'den Cibâi bölgesinin kendisine terkini talep etti, fakat sultan karşısında tutunamayarak, sığındığı Sermac kalesinde teslim olmak zorunda kaldı, affedildi ve yine Cibâi ve Azerbaycan kıt'alarının başına getirildi (*Zubdat al-nuṣra*, s. 6; İbn al-Aṯīr, 441 yılı vekayii).

Bundan sonra Sultan Tuğrul Bey İsfahan'a giderek, burayı Bağdad Büveyhîlerine meyleden Kākūya oğlundan, bir yıl süren muhasaradan sonra almış ve kuvvetlerinden bir kısmı da Hûzîstan bölgesini işgale başlamışlar idi. Şi'î Büveyhî hâkimiyeti, al-Malik al-Raḥīm Husrav Fīrūz'un idâresindeki Bağdad dışında, her tarafta yıkılmakta, böylece Irak-ı Acem'den sonra Fars, Ehvâz, Hûzistan ve Elcezîre Selçuklu hâkimiyetine girmekte idi. 1054 sonlarına doğru. Musul hâkimi Ukaylîlerin elinde bulunan Karmîsîn'de Tuğrul Bey adına hutbe okunmuş idi. (İbn al-Aṯīr, 442-446 yılları vekayii). Bu sırada Tuğrul Bey Azerbaycan üzerinden şarkî Anadolu'ya bir sefer daha tertip etti. Bilindiği gibi, Selçuklu devletine yıllık vergi ödemeği reddeden imparator, Gürcü kralı Bagrat tarafından da desteklenen bir Bizans ordusunu Gence'ye göndermiş ve orayı kuşatmakta olan Kutalmış Tebriz'e doğru çekilmek zorunda kalmış idi (M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Petersburg, 1849, I, s.

323). Kutalmış'ın bilâhare Kars'a hücûm ettiği sıralarda, 446 (1054)'da, Azerbaycan'a gelen Tuğrul Bey, Tebriz'de ve Gence'de nâmına hutbe okutmak sureti ile, Ravvâdî Manṣûr ve Vahsûẕân ile Şaddâdî Abu'l-Asvâr'ı itâate aldıktan sonra, Bargiri'yi zaptedip, "*ateş fışkıran kara bulut*" gibi (Urfalı Mateos, s. 100), Erciş'e gelerek, şehri aldı ve Vasil tarafından müdâfaa edilen müstahkem Malazgird kalesini kuşattı. Burada kendisine iltihak eden tâbiiyeti altındaki Diyarbekir Mervânî kuvvetleri ile Erzurum'a kadar ilerledi. Türk kuvvetlerinin Çoruh ve Ketkit vadilerini ele geçirdikleri bu sırada, bıraktığı kuvvetler tarafından muhasarasına devam edilen Malazgird'e döndü. Şiddetli hücumlar fayda vermedi. Selçukluların mancınıklarının Rûmlar tarafından yakılması neticesinde, kış da yaklaşmış olduğundan, Tuğrul Bey Rey'e avdet etti (Arisdages, s. 90-101; Urfalı Mateos, s. 100 vdd.; İbn al-Aṯîr, 446 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 306: Anili Samoel, trc., M. Brosset, *Collections d'historiens arméniens*, Petersburg, 1876, II, s. 449). Tuğrul Bey Anadolu'ya karşı yanında kalabalık kuvvetler bulunan Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî'yi me'mûr ederek, onu Azerbaycan'a gönderdi. Yâkûtî ve maiyetindeki Türkmen reisleri, imparatorun bu bölgeye tâyin ettiği şöhretli general Nikephoros Bryennios'a rağmen, akınlarına devam ettiler (M. Halil Yınanç, *ayn. esr.*, s. 51).

Sultan Tuğrul Bey, şi'î Büveyhîlerin tazyiklarını artırmaları, Husrav Firûz'un Şiraz'da alevî hutbesini ikame etmesi, hilâfet merkezinde dâima Mısır Fâtımîleri tarafından desteklenen baş-kumandan Arslan al-Basâsirî'nin Selçuklu tarafdarlarını takibe başlaması dolayısı ile ve hâlife al-Ḳâ'im bi-amr Allâh'ın daveti üzerine, Bağdad'a yöneldi. Halîfenin, elçisi Hibat Allâh b. Muḥammed al-Ma'mûn vâsıtası ile, gönderdiği mektupta sultanın sür'atle hilâfet merkezine gelmesi ricâ ediliyordu (*Zubdat al-nuṣra*, s. 7; *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 105; İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, Haydarâbâd tab., 1359, VIII, s. 163). Sultan, yanında vezîri 'Amîd al-Mulk al-Kundurî olduğu hâlde, fillerin de bulunduğu ordusu ile Bağdad'a yaklaştıkça, Basâsirî'nin huzûrsuzluğu arttı ve nihâyet Mısır'ı durumdan haberdar ederek, Bağdad'dan şimâle doğru çekildi. Büveyhî hükümdarı al-Malik al-Raḥim Tuğrul Bey'e itâatini bildirmiş idi. Bağdad'da ve sünnî İslâm dünyasında hutbenin Selçuklu sultanı Tuğrul Bey adına okunmasını emreden al-Ḳâ'im bi-amr Allâh parlak bir merasim ile karşılamağa hazırlandığı Tuğrul Bey'den hilâfet merkezine girmesi için izin ricasını hâvi bir nezâket mektubu aldı ve Tuğrul Bey 25 Ramazan 447 (17 Kânûn II. 1055)'de Bağdad'a girdi. Fakat ertesi gün şehirde çıkan bir kargaşalıkta Karḫ mahallesinde oturan şi'îlerin karışması ile durumun ağır bir şekil alması üzerine, âsîler te'dip edildi ve Tuğrul Bey tarafından, al-Malik al-Raḥîm Ḫusrav Fîrûz ve adamlarının yakalanması ve hapsedilmesi ile, 120 yıldan fazla bir zamandan beri hüküm süren şi'î Büveyhî devleti sona erdi. Tuğrul Bey kumandan Ay-Tigin'i Bağdad'a şihne tâyin etti, para bastırdı ve

hazîneye el koydu. Halîfeye, eskisine 50.000 dinar ve 500 "kor" buğday ilâvesi ile, yıllık tahsisat ayrıldı. Bilâhare Bağdad'da kendisinin yaptırdığı sarayda halîfenin hediye ettiği kıymetli taşlarla süslü bir altın taht üzerinde oturan Sultan Tuğrul Bey böylece Bağdad ve Selçuklu Oğuzlarının yayıldığı Irak-ı Arap memleketlerini kendi devletine bağlamış, aynı zamanda Abbasî halîfesini himaye etmek yolu ile, sünnî İslâm dünyasının müdâfaasını da üzerine almış bulunuyordu. Çağrı Bey'in kızı Hadice Arslan Hatun'un al-Ḳā'im bi-amr Allāh ile evlenmesi sayesinde hilâfet ailesi ile Selçuklu hanedanı arasında rabıtayı kuvvetlendiren bir sıhriyet kurulmuş oluyordu (*Zubdat al-nuṣra*, s. 8 vd.; *Aḫbār*, s. 13; İbn al-Aṯīr, 447-448 yılları vekayii; *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 105; Barbebraeus, I, s. 307 vd.).

4. Büyük Selçuklu İmparatorluğu

Arslan al-Basāsīrī'nin Fatımîlerden aldığı yardımlar ile Raḥba'de kuvvet toplaması üzerine, onlara karşı gönderilen Kutalmış'ın yenilmesi (448 şevvâl sonu=1057 Kânun II.) Tuğrul Bey'i sefere zorladı. Aynı ay içinde harekete geçen İbrahim Yınal ve Yākūtī ile birlikte Sultan Musul'a yönelince, Basāsīrī Suriye'ye kaçtı, Sincar ve Cizre hücum ile alındı, Mervânî hükümdarı ile Ḥilla hâkimi bir kere daha itaatlerini bildirdiler. Tuğrul Bey, Musul ve Sincār havâlisini İbrahim Yınal'a tevdî ederek, Bağdad'a gelişinde hilâfet vezîri tarafından büyük merasim ile karşılandı. Halîfe tarafından hilâfet sarayına davet edildi ve burada Sultan Tuğrul Bey'in İslâm âleminin müdâfaasını deruhde edişini meşrulaştıran bir merasim yapıldı. Bütün Selçuklu devlet ricalinin ve hilâfet erkânının hazır bulunduğu bu merasimde Tuğrul Bey, yaptığı hizmetlerden dolayı kendisine teşekkür eden ve kendisini hilâfet tahtının yanında husûsî surette hazırlanmış tahta oturtan halîfeye hürmetle mukabele etti. Bundan sonra al-Ḳā'im bi-amr Allāh, sancaklar, hil'atler verdiği Tuğrul Bey'e tac giydirmiş ve altın kılıç kuşatarak, onu "*garbın ve şarkın hükümdarı*" ilân etmiş (26 zilkâde 449 = 25 Kânûn II, 1058) ve ona *Abū Ṭālib* künyesi ve *Rukn al-Dunyā va'l-Dīn lakabı* ve *Yamīn Amir al-Mu'minīn* unvanını vermiştir (*Zubdat al-nuṣra*, s. 10 vdd.; *Aḫbār*, s. 12 vd.; İbn al-Aṯīr, 449 yılı vekayii; Barhebraeus, I, s. 311 vd.; *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 105; *Mucmal al-tavārīḫ va'l'ḳiṣaṣ*, nşr. Malik al-Şu'arā Bahār, Tahran, 1318 ş., s. 429; İbn al-Cavzī, VIII, s. 181 vdd.).

Böylece İslâm dünyası üzerindeki hâkimiyeti tasdik edilmiş olan Tuğrul Bey, aynı zamanda dünya hükümdarı ilân edilmiş bulunuyordu. Bu durum bir yandan şi'îliği kaldırmak, bir yandan da garba doğru fütuhata devam etmek hususunda Tuğrul Bey'in evvelce mevcut olan düşünce ve siyâsetini tamâmıyla takviye etmekte idi. Bu sebeple Kutalmış'ın kardeşi Resul Tigin'in Hûzistan'daki isyânının bastırılmasından sonra, İbrahim Yınal'ın da emir almaksızın Musul'dan ayrılarak, eski bölgesi Hemedan'a gitmesi üzeri-

ne, Musul bölgesi Basāsīrī'nin istilâsına uğrayınca, oraya ikinci bir sefer yapan Tuğrul Bey, Nusaybin'e kadar ilerilediği zaman, vazifesinden izinsiz ayrılması halîfenin tavassutu ile cezalandırılmayan İbrahim Yınal'ın Fâtımîler ve Basāsīrī'nin de te'sîri ile açıktan-açığa isyan eylediğini öğrenince, süratle döndü ve zevcesini, ordusunun bir kısmını vezîri 'Amīd al-Mulk ile Bağdad'da bırakarak, kendisi âsî şehzadeyi takibe başladı. Fakat tutulduğu bir bölgede olduktan başka, kardeşi Er-Taş'ın Muhammed ve Ahmed adlarındaki oğullarının askerleri ile de hayli kuvvetlenmiş olan İbrahim Yınal karşısında müsbet netice alamayan Tuğrul Bey Bağdad'dan yardım isterken, Çağrı Bey'in oğullarını Horasan'dan Alp Arslan'ı Kirman'dan Kavurd'u, Anadolu hududundan da Yākūtī'yi süratle yanına çağırdı ve Rey civarındaki şiddetli savaşta âsî orduyu mağlûp etti (9 Cemaziyelâhir 451=22 Temmuz 1059). Esir alınan Ahmed ile Muhammed öldürüldü ve İbrahim Yınal da kendi yayının kirişi ile boğduruldu (bk. İ. Kafesoğlu, "Selçuk'un oğulları..", s. 127 vd.).

Tuğrul Bey'in meşguliyeti sırasında yeniden harekete geçen Arslan Basāsīrī, Bağdad'a kadar ilerilemiş. halîfeyi Bağdad'dan çıkararak, hutbeyi Fâtımîler adına çevirmiş, ezanı şi'î tarzında okutmuş, Basra ve havalisini zapta girişmiş, fakat Tuğrul Bey'in muzafferen Bağdad'a gelmekte olduğunu öğrenince, kaçmış idi. Bağdad'a ulaşan Tuğrul Bey, esaretten dönen halîfeyi karşılayarak ve katırının dizgininden bizzat tutarak, onu sarayına götürdü ve makamına oturttu ve Sav-Tigin, Humar-Tigin, Kümüş-Tigin ve Erdem gibi büyük kumandanların dâhil bulunduğu kalabalık bir ordunun başında derhâl Basāsīrī'yi tâkibe çıktı. Hilla'de yakalanan Basāsīrī kuvvetleri mağlûp edildi ve kendisi öldürüldü (Zilhicce 451-Kânun II. 1060). Bu hâdise Bağdad'da ve sünnî İslâm âleminde büyük bir sevinç yarattı (*Zubdat al-nuṣra*, s. 12-17; *Aḫbār*, s. 15; İbn al-Cavzī, VIII, s. 202 vdd., 194 vdd.; İbn al-Aṯīr, 450 yılı vekayii; Barhebraeus, I, s. 313 vdd.). Bu sırada Tuğrul Bey'in pek sevdiği ve devlet işlerinde nüfuzlu olan zevcesi (Barhebraeus, I, s. 315) öldü ve Tuğrul Bey halîfe al-Ḳā'im bi-amr Allāh'ın kızı ile evlenmek istedi. al-Ḳā'im bi-amr Allāh, hilâfet ailesinden hârice kız vermeğe pek tarafdar görünmedi ise de, neticede muvafakat etti ve nikâh Şaban 454 (Ağustos 1062)'te kıyıldı; fakat evlenme işi ile pek fazla meşgul olunamadı. Esâsen yaşlanmış olan Tuğrul Bey bu sırada isyan eden Kutalmış ile uğraşmak mecburiyetinde katmış idi. İbrahim Yınal ile işbirliği yapmış olan Kutalmış, onun mağlûbiyetinden sonra, kardeşi Resul-Tigin ile birlikte saltanat dâvasına devam ederek, Gird-Kūh kalesine çekilmiş idi. Üzerine gönderilen kuvvetleri geri püskürtmüş ise de, vezîr 'Amīd al-Mulk tarafından kuşatılmış idi. Bu sıralarda Bağdad'a giden Tuğrul Bey'in büyük şenlikler ile düğünü yapıldı. Zevcesi ile birlikte Rey'e dönen Tuğrul Bey hastalandı ve bir daha kalkamadı. Nihayet 8 Ramazan 455 (4 Eylûl 1063)'te, 70 yaşında olduğu hâlde, vefat etti ve Rey'deki türbesine gömüldü (*Zubdat al-nuṣra*, s. 24 vd.; *Aḫbār*, s. 16; İbn al-Aṯīr, 454, 455 yılları

vekayii; *Rāḥat al-ṣudūr*, s. III vd.; Barhebraeus, I, s. 316; İbn Ḫallikān, II, s. 438- 442). Adâleti ve dindarlığı bütün kaynaklarda müttefikan belirtilen Sultan Tuğrul Bey, zekâsı ve siyâsî görüşlerindeki isabet ile Selçuklu ailesi azaları arasında temayüz etmiş, bu sebeple Selçuklu devletinin ilk sultanı olmuş ve 25 yıl süren saltanatı esnasında temelini attığı Büyük Selçuklu imparatorluğunun yakın şarkta dinî ayrılıkları giderici, asayişi tanzim edici vasfı ile de sarsılmaz bir siyâsî teşekkül olarak inkişâfını te'mîn etmiştir. Bu itibarla Tuğrul Bey Türk ve İslâm tarihinde mümtaz bir mevki işgal etmektedir.

Sultan Tuğrul Bey'in çocuğu olmamıştı. Bundan dolayı o, kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliahd göstermişti. Vefatı üzerine, Kutalmış'ı, muhasarayı bırakarak, acele payitahta dönen vezir Amîd al-Mulk al-Kundurî, buna uyarak, Süleyman'ın sultanlığını ilân etti ise de, Merv'den süratle yetişemeyen Alp Arslan, kendi namına Kazvin'de hutbe okutan Yusuf Yınal'ın oğlu ve İbrahim Yınal'ın kardeşi Er-Sığun (bk. İ. Kafesoğlu, "Selçuk'un oğulları...", s. 129 vd.)'un ve Erdem'in yardımları ile, duruma hâkim olmağa çalıştı. Diğer taraftan kalabalık bir ordu başında Rey'e gelerek, kendisini sultan ilân etmiş olan Kutalmış, Alp Arslan ile Dāmġān civârında karşılaştı, mağlup oldu; kaçarken, atından düşüp öldü ve Tuğrul Bey'in yanına gömüldü. Kardeşi Resûl-Tigin de esir edildi. Alp Arslan Rey'de 7 Cemâziyelevvel 456 (27 Nisan 1064)'da tahta çıktı, 36 yaşında idi (İbn al-Aṯîr, 420, 455 yılları vekayii; *Zubdat al-nuṣra*, s. 26 v.d,; Cl. Cahen, "Qutulmuch et ses fils", *Der Islam*, 1964, XXXIX). Sultan Alp Arslan 'Amîd al-Mulk'ü azlederek, yerine Merv'de iken kendi vezîrî bulunan Niẓām al-Mulk'ü tâyin etti, yüksek devlet makamlarında değişiklikler yaptı. Mūsā Yabgu'nun Herat'ta baş kaldırma hareketini, bu ihtiyar amcasını yanına almak sureti ile bastırdıktan ve Kirman'da kardeşi Kavurd'un saltanat dâvasını bunun affedilmesi ile neticelendirdikten sonra, fütûhâta devam etti. Esasen Alp Arslan Kirman'a Kafkasya'dan gelmiş idi. Oradaki Türk kütleleri daimî şekilde Bizans'a karşı hareket hâlinde idi: Tuğrul Bey'in Bizans payitahtına elçi gönderip, imparatoriçe Theodora'dan hayli hediye ve para almasından (Arisdages, s. 103, 107) sonra da, Türkmenler kollar hâlinde Erzurum, Ahlat, Muş ve Malatya'ya kadar sokulmuşlar (Barhebraeus, I, s. 312), Malatya ile şarkî Kara-Hisar (Kolonia)'ı ele geçirmişler, Urfa'yı kuşatmışlar, diğer taraftan Kızılırmak sahasına kadar ilerleyerek, Sivas'ı zaptetmişler (1060) ve imparator Konstantinos Dukas'ın gönderdiği Bizans kuvvetlerini 1061'de mağlûp etmişler idi (Urfalı Mateos, s. 107 vdd.). Dinar, Kapar, Cemcem, Tuğ-Tigin, Sâlâr-i Horasan ve diğer reislerin idâresinde hareket eden bütün bu kuvvetler Yākūtî'nin emrinde olup, kışları Azerbaycan'a dönüyorlar idi (J. Laurent, s. 24; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, 53 vdd.).

Sultan Alp Arslan 1064 baharında Azerbaycan'a hareket etti, kendisi

Arran'da Lori küçük Ermeni krallığını itâate aldıktan sonra Gürcistan'a girerken, yanında bulunan oğlu Melikşah ile vezir Niẓām al-Mulk de Aras nehri boyunda Sürmari (Sürmeli-Çukuru)'yi ve kiliseleri ile meşhur müstahkem Meryemnişîn kalelerini ve civarlarını zaptettiler (*Aḫbār*, s. 34 vdd.; İbn al-Aṯīr, 456 yılı vekayii). Oğlunun muvaffakiyetinden çok memnun olan Alp Arslan, onları da yanına alarak, Sapīdşahr'i hücûm ile ele geçirip, müteâkiben Bagrat hânedânının pâyitahtı olup, Bizans'a bağlı bulunan ve Rumlar tarafından müdâfaa edilen, sûrları ile meşhûr, Ani'ye yürüdü ve şiddetli hücumlar ile bu şehri zaptetti (16 Ağustos 1064; bk. M. Brosset, *Coll. hist, arm.*, II, s. 449 vd.). Sonra huzûra gelip, tâbiiyet arzeden prens Gagik ile birlikte Kars'a girdi (Urfalı Mateos, s. 119-132; *Aḫbār*, s. 26 vdd.; İbn al-Aṯīr, 456 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 316 vd.; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 58 vd.). Ani'nin fethi İslâm dünyasında büyük sevinç yaratmış, her tarafa fetih-nâmeler yazılmış, bizzat halîfe Alp Arslan'ın muvaffakiyetini belirten, ona ve mücâhidlerine teşekkür eden bir beyanâme neşretmiş, sultana *Abu'l-Fatḥ* unvânını vermiş ve "*yirmi dört eyâletin fethi*" (Vardan, s. 177), bir çok ganimet ve binlerce esir alınmakla neticelenen bu büyük sefer Bizans imparatorluğunu Alp Arslan ile anlaşma teşebbüsüne mecbur etmiştir (Sibṭ İbn al-Cavzī, *Mir'āt al-zamān*, Topkapı, Ahmed, III, nr. 2907, XII, 222[a]).

Rey'e dönen Alp Arslan, Kavurd mes'elesini hallettikten sonra, Merv'e gitti ve orada oğlu Melikşah'ı, sonraları Terken Hatun (Celâliye) diye meşhur ve Melikşah üzerinde çok nüfuzlu olan bir Karahanlı prensesi ile evlendirdi (İbn al-Aṯīr, 456 yılı vekayii), müteâkiben oğulları ile akrabalarını ülkesinin muhtelif yerlerine "melik" tâyin etti. Buna göre, ihtiyar amcası Yabgu Mâzenderân'a, kardeşi Süleyman Belh'e, diğer kardeşi Arslan Argun H^{v}arezm'e, diğer kardeşi İlyas Toharistan ve Sagâniyân'a, oğullarından Arslanşah Merv'e, Togan-şah Herat'a gönderilmiş, Er-Taş'ın iki oğlundan Mas'ūd Baġsūr'a ve Mevdûd İsfizâr'a tayin edilmiş idi. Daha sonra diğer oğlu Ayaz, Süleyman'ın yerine Belh'te, Tutuş Suriye'de, Böri Bars Herat'ta, Arslan Argun Hemedan ve Sâve'de bulunmuşlardır (İbn al-Aṯīr, 458 yılı vekayii; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 14, not. 16).

Sultan Alp Arslan şark seferine çıktı. 457 (1063)'de Ceyhun'u geçerek, Türkistan'a girdi; Hazer denizi kenarındaki Mankışlak'ta Kıpçak reisi ile savaşarak; onu itaate mecbur etti ve sonra büyük babası Selçuk'un mezarını ziyaret etmek üzere, Cend'e yöneldi. Tâbiiyet arzeden Cend hâkimi, sultanı Sabran'da hediyeler ile karşıladı. Ziyaretten sonra H^{v}ārizm'in merkezi Gurganc üzerinden Merv'e dönen (Cemâziyelâhir 458=Mayıs 1066) sultan Alp Arslan'ın bu ilk Türkistan seferi ile eski ataları ülkesinin Mâveraünnehr'e komşu tarafları kâmilen Selçuklu devletine bağlandı. Sultan Nīşāpūr yakınlarında "*cennet-i âlâdan bir örnek olan Rādgān*"(*Ravżat al-ṣafā*, IV, 83)'a gelerek,

oğlu Melikşah'ın veliahdlik merasimini yaptırdı ve aynı yıl Ramazan ortasında (Temmuz 1066) Nîşâpûr'a gitti. Müteakiben Kirman meliki Kavurd'un son isyanını da bastıran (459=1067) ve Kirman'dan Şiraz'a doğru hareketle İstaḫr kalesini tâbiiyete alan Alp Arslan (*Aḫbār*, s. 28 vdd.) artık bundan sonraki bütün gayretlerini garp cephesine, yâni Türkmen kuvvetlerinin fâsılasız olarak akınlarına devam ettikleri ve Orta Asya'dan mütemâdiyen kalabalık kütleler hâlinde buralara gelen Türkler sebebi ile zaptedilmesi zaruret hâlini almış olan Anadolu üzerine teksif etti.

Sultandan aldıktan emirlere uygun olarak Kümüş-Tigin, Afşin, Ahmedşah, Salâr-ı Horasan, Malatya, Ergani, Ahlat, Siverek, Âmid, Meyyâfârikîn, Urfa, Adı-Yaman, Harran, Nizib, Surûc, Delûk, Ra'bân ve Antakya taraflarında görünüyorlar (1065-1066), yer-yer kaleler zaptediyor, şehirlere giriyorlar, mücâdele ediyorlar, zaferler kazanıyorlar, geriliyorlar, fakat muntazaman vazifelerini yapıyorlar idi. Reisler arasında bilhassa dikkati çeken Afşin Malatya civarında bir Bizans ordusunu bozguna uğratmış, civarı istilâ ve Kayseri'yi zaptetmiş (1067), oradan Kilikya'ya inmiş idi ki, bu sıralarda orta ve şarkî Anadolu Türk kütlelerinin kaynaştığı yerler hâline gelmiş ve akınlar şiddet kazanmış idi (Mateos, s. 123 vdd.; 133 vdd.; Barhebraeus, I, s. 317 vd.; J. Laurent, s. 24; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 61 vd.).

Bizans imparatoru Dukas'ın 1067'de ölümü üzerine, imparatoriçe Anadolu'da Türkleri durdurmak ve mümkün olduğu takdirde uzaklaştırmak için, imparatorluğun başına kuvvetli bir general getirmek maksadı ile, Balkanlarda Peçenek Türkleri ne karşı başarılar kazanmış olan Romanos Diogenes ile evlendi. Böylece 1068 senesi başında imparator ilân edilen Diogenes Türkleri Anadolu'dan çıkarmak kararı ile harekete geçti. Fakat onun kalabalık ordusu ile Kayseri üzerinden Haleb'e kadar ilerilemesine ve Malatya'da Filaretos, Sivas'ta Manuel Komnenos gibi yeni tâyin edilen Bizans kumandanlarına rağmen, ne Niksar'ın Türkler tarafından tahribine, ne de Ahlat'taki üssünden hareket eden Afşin'in tâ Eskişehir yakınlarına kadar sokularak meşhur Amorion (Amûriye) şehrini zapt ve tahrip etmesine mâni olunamamış idi (Zonaras, s. 104[b]; İbn al-Aṯîr, 499 yılı vekayii arasında; Barhebraeus, I, s. 319). Diogenes'in 1069'da orta Anadolu'daki ikinci harekâtı esnasında da Türkler Konya'yı ele geçirmiş ve yağmalamışlar idi (Zonaras, s. 105[b]). Diğer taraftan Afşin, Kavurd ile birlikte saltanat dâvası ile isyân ederek, Anadolu'ya yönelen İbrahim Yınal'ın kardeşi Er-Sığun'ı Alp Arslan'ın emri ile takip ederken, bu Selçuklu şehzadesinin Sivas'ta mağlûp ettiği Bizans kuvvetleri kumandanı Manuel Komnenos'a teslim olarak, İstanbul'a gitmesi üzerine, yoluna devam ile garbî Anadolu'ya girmiş, Denizli yakınındaki Honaz (Khonae) şehrini zaptedip, yağmalamış ve oradan Marmara sahillerine kadar uzanmış idi (Attaleiates'ten naklen J. Laurent, s. 58).

Nihayet Türkleri Anadolu'dan attıktan başka, gerekirse Selçuklu impa-

ratorluğunun payitahtına kadar gitmek kararı ile, uzun hazırlığı müteakip, muazzam bir ordu başında Diogenes 13 Mart 1071'de İstanbul'dan hareket ile, Sakarya kıyısında ve Erzurum'da konakladıktan sonra, Malazgird'e geldi. Burası, 40 seneden beri Türk kuvvetlerinin Bizans kapılarını zorladıkları ve fasılasız bir şekilde, fakat Selçuklu hükümdarlarının planları ve vecheleri dâiresinde şarkî ve orta Anadolu'nun muhafız kıt'alarını, askerî yığınakları vurmak, şehir ve kasabaları tahrip etmek sûreti ile, müdâfaa şebekesini parçaladıktan sonra, fütûhat için olgunlaştırma gayesine ulaştığını anlayan Selçuklu Türk imparatorluğunun Bizans İmparatorluğu ile kat'î şekilde hesaplaşacağı yer idi. Sultan Alp Arslan Şirvan'daki karışıklıkları tanzim ve önünden kaçan Er-Sıgun'ı takip maksadı ile, 1068 senesinde ikinci Kafkas seferini tertipleyerek, yanında vezir Niẓām al-Mülk ve öncü kuvvetlerinin başında büyük kumandanlardan Sav-Tigin olduğu hâlde, Kafkaslara ilerlemiş, Şeki bölgesini almış, Tiflis'e girmiş (*Aḫbār*, s. 30 vd.; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 63 vdd.; V. Minorsky, *ayn. esr.*, s. 65), Karahanlı hükümdarının öldüğünü haber alınca, geri dönmüş, fakat ertesi sene Kafkasya kuvvetlerinin başına Sav-Tigin'i tâyin ederek, kendisi Selçuklu devlet siyâseti olan ve Suriye'nin Atsız kumandasında Türkmenler tarafından işgale başlandığı o sıralarda Selçuklu tarafdarı vezir ile başkumandan Badr al-Camālī arasındaki mücâdeleler içinde bunalan Mısır'daki Fatımî hilâfetini yıkmak üzere, Azerbaycan yolu ile, harekete geçmiş (Temmuz 1070) ve Malazgird'i zaptettikten sonra, Urfa muhasarasını yarıda bırakarak, Haleb önüne varmış idi; burada Bizans ordusunun şarkî Anadolu'da ilerlediğini öğrenince, sür'atle geri döndü (3 Receb 463=7 Nisan 1071). Cebrî yürüyüş ile Malazgird'e yetişerek Bizans ordusunu tamâmı ile imha (26 Ağustos 1071) ve imparator Romanos Diogenes'i esir etti (tafsilât için bk. *İsl. Ans*. "Malazgird Muharebesi" mad.). Bizans'ın Türklere karşı son ve en kuvvetli ordusunun Malazgird ovasında imha edilmesi ile Bizans müdâfaa seddi yıkılmış ve Sultan Alp Arslan İslâm ve garp dünyasında büyük akisler uyandıran bu emsalsiz zaferi ile Türk yurdu hâline gelecek olan Anadolu'nun mukadderatını tâyin etmiştir (bk. İ. Kafesoğlu, "Selçuklu tarihinin mes'eleleri", *Belleten*, 1956, sayı: 76, s. 475-480).

Zaferi müteakip, Sultan Alp Arslan Karahanlı hükümdarı Şams al-Mulk Naṣr Han ile o sırada Hʷārizm'de bulunan Melik İlyas arasındaki savaş dolayısı ile tertiplediği Mâverâünnehr seferi esnasında esir edilen bir kale kumandanı tarafından hançerlendi. Böylece şecâati ile meşhur ve Türk ve İslâm tarihinin en mümtaz simalarından biri olan bu büyük sultan 25 Teşrin II. 1072 (10 Rebiyülevvel 466)'da vefat etti. 45 yaşında idi ve Abū Şucā' künyesini, 'Aẓud al-Davla lekabını ve *Burhān Amīr al-Mü'minīn* unvanını taşıyor idi (bk. *İsl. Ans*., "Alp Arslan" mad.].

Alp Arslan'ın Türklerdeki mâlûm hâkimiyet telakkîsî neticesinde zuhû-

ru kuvvetle muhtemel kardeş kavgalarını önlemek için, veliahdliğini müteaddit kereler te'yit ettirdiği ve evvelce Kafkas cephesinden başka Hᵛarizm, Hûzistan, Şiraz ve İsfahan'da bulunduğu bilinen ve tecrübeli erlerden kurulu 15.000 süvarilik bir kuvvetin başında bulunan Melikşah sultan ilân edildi (25 Teşrin II. 1072; *Zubdat at-nuṣra*, s. 47; *Aḫbār*, s. 38; İbn al-Aṯīr, 465 yılı vekayii; *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 123). Tahta çıkışı sırasında başlıca te'siri yapmış olan Nıżām al-Mulk vezirlikte ipka edildi. Sultan Melikşah hükümdarlığının ilk iki yılında huduttan müdâfaa ve babasının tahmin ettiği iç kavgalar ile uğraştı. Karamanlılar ve Gaznelilerin hudutlara tecâvüz ettikleri 1072-1073 kışında amcası Kirman meliki Kavurd Melikşah'ın saltanatını tanımamış, isyan etmiş idi. Sultan, Niżām al-Mulk'ün tavsiyeleri ile, önce Kavurd'u mağlûp ve esir etti (4 Şâban 465=10 Mayıs 1073). Bu muvaffakiyet Melikşah'ın memleketteki durumunu kuvvetlendirdi ve hilâfet makamınca da saltanatı bundan sonra tasdik edildi. Sonra şarka sefer yaparak, Karahanlıları memleketten çıkaran Melikşah'ın Sav-Tigin kumandasındaki kuvvetleri Semerkand'a kadar [takip ederek] ilerilediği zaman, Şams al-Mulk Naṣr af diledi (*Aḫbār*, s. 42 vd.; İbn al-Aṯīr, 466 vekayii). Diğer taraftan üzerine Hᵛarizmşahların atası Anūş-Tigin ile Gümüş-Tigin Bilge kumandasında gönderilen ordu Gazneli hükümdarı Zahir al-Davla İbrāhīm'i sulhe mecbûr etti (*Aḫbār*, s. 73). İki hânedan arasında sihriyet münâsebetleri kuruldu.

Bu gâileler ortadan kaldırıldıktan sonra, imparatorluk payitahtını İsfahan'a nakleden Melikşah'ın geniş ölçüdeki fütûhâtı başlamıştır. Malazgird savaşından sonra bir Türk müfrezesinin himayesinde ülkesine gönderilen Romanos Diogenes'in yeni imparator Mikhael VII. tarafından gözleri çıkartılarak öldürülmesi üzerine, Alp Arslan'ın Anadolu'nun fethi hakkında verdiği emir (Arisdages, s. 147; Mateos, s. 144; Zonaras, s. 108[a]) tatbik ediliyor idi. Kutalmış'ın oğulları Süleyman-şah, Manṣūr, Alp-İlig, Dolat, maiyetindeki kuvvetler ile, Artuk Bey ve Tutak gibi Türkmen reislerine bağlı Türkmenler Anadolu içlerine doğru hareket hâlinde idiler. İmparator Mikhael'in Türklere karsı teşkil ettiği "Ölmezler" adlı husûsî kıt'alara (Anna Komnena, *Alexiade*, frns. trc., B. Leib, Paris, 1937, I, s. 18) ve bu askerlerin dâhil bulunduğu şark orduları kumandanı İsak Komnenos emrinde ücretli Franklar ile takviyeli Bizans orduları yer-yer mağlûp ediliyor, Sapanca civarında bozguna uğratılıyor, tâ İzmit havâlisinde Türkmen kuvvetleri ile karşılaşılıyor idi (N. Bryennios, frns. trc., Cousin, *Histoire de Constantinople*, Paris, 1685, III, s. 531 vd.). Bu esnada Birecik'i karargâh haline getiren Süleyman-şah'ın da Antakya üzerine akınlar yaparak, buranın valisini esir alıp, müteakiben Selçuklu hâkimiyetini tanımağa mecbur olan Haleb'i kuşattığı sıralarda (1074), Ala-Şehir'i zapt-eden Türkler Adalar denizi sahilindeki Milet'e kadar uzanmışlardı (J. Laurent, s. 93). General N. Botaniates'in isyan ederek, Türklerin yar-

dımı ile, imparatorluk tacını giydiği günlerde (3 Nisan 1078) İzmit ve bütün Koca-Eli Türk hâkimiyetine geçmiş ve o zaman hiç bir Bizans mukavemeti görülmeyen. Anadolu'da (Attaleiates'ten naklen J. Laurent, *ayn. yer.)* sahil bölgeleri dışında kalan her yeri Türkler istilâ eylemişlerdi. Riyaset dâvası yüzünden bozuştuğu kardeşi Manṣūr'u Sultan Melikşah tarafından gönderilen Porsuk kumandasındaki ordunun yardımı ile ortadan kaldırdıktan sonra, Anadolu hükümdarlığı menşurunu halîfenin tasdiki, hil'ati ile birlikte alarak, buradaki askerî kuvvetlerin başına geçen Süleyman-şah, imparatora isyan eden general N. Metissenos'un yardımcısı sıfatı ile, garbî Anadolu'nun bir çok kale ve şehirlerine el koyduğu gibi, İznik'e girerek (1078), kendine merkez yaptığı bu tarihî şehirden Üsküdar'a kadar ilerlemeğe ve Boğaziçi'ni murakabe etmeğe imkân buldu (N. Bryennios, s. 593; Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, Paris, 1833, XV, s. 81). Bu hâdise üzerinedir ki, Bizans imparatoru 1081'de Çin'e gönderdiği bir elçilik bey'eti ile hâkimiyeti Türkistan'a kadar uzanmış bulunan Selçuklu imparatorluğunun şarkta tazyik altına alınmasını te'mine çalışmıştır (bk. W. Eberhard, *Oriens*, 1948, I, s. 146). 1085'e kadar Anadolu'nun fethi sırasında Âmid (Diyarbekir), Meyyâfârikîn, Silvan başta olmak üzere, Mardin, Hisn-Keyfâ, Cizre'yi ve daha 30 kadar kaleyi ihtiva eden Mervânî ülkesi, buranın vezîri Faḫr al-Davla Muḥammed b. Cahīr'in yardımı ve Bağdad şihneliğinden Irak-ı Acem umumî valiliğine getirilen Sa'd al-Davla Gevherâyîn, Artuk Bey, Çubuk Bey, Moncuk Böri, Çökürmış ve Hâcib Altuntak kumandalarında sevk edilen ordular ve Türkmen kuvvetlerinin gayretleri ile, Selçuklu imparatorluğuna katıldı (1085) ve aynı yıl içinde, Ḳasīm al-Davla Ak-Sungur ile diğer Türkmen reislerinin Musul'a girmesi ile, bu havâlideki Uḳaylī toprakları da Selçuklu imparatorluğuna bağlandı. (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 40-56; İbn Vāṣil, *Mufarric al-kurūb*, nşr. Şayyāl, Kahire, 1953, I, s. 11 vdd.). "*Dâîmâ muzaffer*" büyük Türkmen beyi Artuk Bey şi'î inançlı Karmatîler'in bulunduğu al-Aḥsā' ve Baḥrayn adalarını itaate almış idi. (Sibṭ İbn al-Cavzī, *Mir'āt al-zamān*, Yūnīnī nüshası, Türk-İslâm eserleri müzesi, nr. T. 2135, XII, 32). Şi'îlîk ile mücâdele Selçuklu imparatorluğunun ana siyâset çizgilerinden biri olduğu için, İslâm dünyasında ikilik ve korkunç bir düşmanlık yaratan bu akidenin yayılmasında ocak vazifesini gören Mısır Fatımî devletinin ortadan kaldırılması Selçuklu sultanlarının başlıca gayelerinden idi. Sultan Alp Arslan'ın son yıllarında Dımaşḳ'ın zaptına me'mûr edilen (Mayıs 1071) Bağdad şihnesi Ay-Tigin'den başka Suriye'ye gönderildiğini gördüğümüz Türkmen beylerinden Atsız, daha önce baş-buğları idaresinde bu havaliye gelen Nāvakiya Türkmenleri (Irak Oğuzları) tarafından işgal edilmiş olan Filistin sâhasını (Sibṭ, *ayn. esr.*, 4^{a}-5^{b}) almış, Kudüs'ü zaptetmiş, Akkâ kalesinde Badr al-Camālī ile mücâdeleye girişmiş (1072) ve Dımaşḳ'ı üçüncü muhasarasında ele geçirmiş (10 Haziran 1076) ve şi'î ezanını kaldırarak, Abbasî halîfesi ve Sultan Melik-

şah adlarına hutbe okutmuş idi. Fakat Atsız'ın 469 (1077)'daki Mısır seferinde Kahire önünde muvaffak olamaması (İbn Ḳalânîsi, *Ẕayl Târih Dimaşḳ*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 108; İbn Muyassar, nşr. H. Massé, *Annales d'Égypte*, Kahire, 1919, s. 25: İbn al-Aṯîr, 469 yılı vekayii) üzerine, Sultan Melikşah tarafından kardeşi Tāc al-Davla Tutuş Suriye meliki tâyin edildi. Şam'ı muhasara etmiş olan Mısır ordusunu ric'ate mecbur ettikten sonra, Atsız'ı da ortadan kaldıran Tutuş, bölgenin rakipsiz sahibi oldu (Rebiülevvel 471=Eylûl 1078; bk. İ. Kafesoğlu, *ayn. esr.*, s. 31-38).

Sultan Melikşah, Şaddādîler ülkesindeki münazaalar ve Gürcü kralı Giorgi II.'nin itaatsizlik emâreleri üzerine, oraya bir sefer yaparak, bütün Kafkasya'yı Sav-Tigin'e tevdî ettikten (1076) sonra dönmüş, fakat Gürcü kralının tekrar baş-kaldırması ve eski Ani kralı Gagik'in yeniden kral olmak teşebbüsü sultanı ikinci Kafkasya harekâtına zorlamış idi (Çamiçyan, *ayn. esr.*, II, s. 996). Aras yolu ile Gürcistan'a giden Melikşah, Sav-Tigin'in durumunu takviye etti ise de (471-1078/1079), 1080'de sevketmek zorunda kaldığı Ahmed, Abu Yaʿḳūb ve ʿĪsā Böri kumandalarındaki Türkmen kuvvetleri Kars, Oltu ve Erzurum'u Bizans'tan istirdat ettikleri gibi, Kutayis'e kadar Acaralar bölgesini, Çoruh vâdisini ve Karadeniz sahiline kadar olan yerleri tamamen işgâl ettiler (Brosset, I, s. 359) ki, bu münâsebetle Trabzon da Türklere intikal etmiş (Anna Komnena, frns. trc., Cousin, 1685, IV, s. 247 vd.) ve 1084'te Kakhet krallığı tâbiiyete alınmış, 1087'den itibâren bütün Ermeniye imparatorluğa bağlanmış idi (Mateos, s. 171). Sultan Melikşah Kafkasya ve Arrân'daki tâbi bölgeleri amcası Yākūtî'nin oğlu Azerbaycan umûmî valisi Ḳutb al-Dīn İsmā'îl'e verdi. Bizans imparatoru Alexios Komaenos ile 1082'de İstanbul'un Anadolu yakasındaki Dragos çayını hudut tâyin eden bir anlaşma imzalayan Anadolu fatihi Abu'l-Favāris Süleyman-şah'ın Antakya'ya gelerek, Elcezîre ve Suriye'nin kilit noktası olan bu müstahkem şehri general Filaretos'tan zaptetmesi (12 Kânun II. 1085) Suriye meliki Tutuş ile aralarının açılmasına sebep olmuş ve Süleyman-şah'ın Nisan 1086'da Haleb'i kuşatması iki Selçuklu şehzadesini savaşa götürmüş, ʿAyn Salm mevkiinde vukua gelen muharebede ordusu dağılan Süleyman-şah intihar etmiştir (18 Safer 479=5 Haziran 1086). Bundan büyük bir teessür duyan Sultan Melikşah, hassa kumandanlarından Porsuk, Mucâhid al-Davla Bozan, Ḳasīm al-Davla Ak-Sungur ve diğerleri yanında olduğu hâlde, kalabalık bir ordu ile, Isfahan'dan hareket ile Musul ve Harrân üzerinden, Bozan'ı Urfa muhâsarasında bırakarak, ilerledi; Ca'bar ve Manbic kalelerini aldıktan sonra. Haleb'e geldi (Ramazan 479 = Kânûn I. 1086), Antakya valiliğine Yağı-Sıyan'ı, Haleb bölgesi valiliğine Ak-Sungur'u tâyin etti ve kendisi Suvaydıya'ye kadar giderek, Akdeniz'in dalgaları karşısında Allah'ın kendisine nasib ettiği muazzam fütûhattan dolayı şükretti (İbn Ḳalānīsī, s. 119. İbn Vāṣil, I, s. 19, *Rāḥat al-ṣu-*

dūr, s. 129, Türk. trc., s. 126 vd.; Mateos, s. 172, Barhebraeus, I, s. 334). Bu sırada Lazkiye, Şayzar ve diğer kaleler teslim olmuş, 28 Şubat 1087'de Urfa'yı zapteden Bozan da oraya vali tâyin edilmiştir. Bu havalideki karışıklığın düzelmesi üzerine Sina çölüne kadar bütün Suriye kıt'ası Dimaşḳ'ta bulunan Tutuş'a bağlı Şam melikliği şeklini almıştır. Süleyman-şah ile olan savaşta Tutuş tarafında yer alan ve büyük yardımı dokunan Artuk Bey de Kudüs ve civarına sahip bulunuyor idi.

Haleb'den ayrılan Sultan Melikşah Bağdad'a gitti ve halkın coşkun tezâhürâtı arasında hilâfet erkânı tarafından karşılandı; Dār al-Ḫilafa'de tertiplenen büyük merâsimde halîfe al-Muḳtadī bi'llāh yine "*şarkın ve garbın hükümdarı*" sıfatı ile Sultan Melikşah'a iki kılıç kuşattı (17 Muharrem 480=25 Nisan 1088). Bu esnâda İsfahan'dan büyük kumandanlar refâkatinde, Terken Hatun ile birlikte, Bağdad'a gelen Melikşah'ın kızı, halîfe al-Muḳtadī ile evlendirildi. Bu münâsebetle Mehmelek'in hayret verici kıymetli cihazı ile yapılan muhteşem düğün ve Bağdad'da günlerce süren şenlikler, Selçuklu imparatorluğunun azamet ve satvetini göstermek bakımından, dikkate şâyândır (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 86-98).

Süleyman-şah'ın Antakya'ya giderken İznik'te yerine bıraktığı Abu'l-Ḳāsim Gemlik körfezinde bir Türk donanması inşasına girişmiş iken, imparator Alexios Komnenos tarafından kandırılarak, İstanbul'a götürülüp, sultana cephe alması özerine, Melikşah'ın sevkettiği Porsuk [bk. *İsl. Ans*. "Bursuk" mad.] ve arkasından Bozan kumandasındaki kuvvetler tarafından bertaraf edildi (Anna Komnena, frn. trc., Cousin, s. 184, 189; Lebau, XV, s. 193-197). Abu'l-Ḳāsim'den sonra yerine geçen kardeşi Abu'l-Ġāzi, 1092'de Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan I. gelinceye kadar, İznik'i muhafaza etti.

Vücûda getirdiği kuvvetli bir donanma ile Bizans'ı ciddî tehlikeye sokan diğer bir Türk kuvvetini de İzmir beyi Çakan teşkil ediyor idi. Anadolu'ya yakın adaları zapt ve müteaddit defa Bizans donanmasını mağlûp eden Çakan Bey, İstanbul'u zaptederek, Bizans imparatoru olmağı düşünüyor ve bu maksatla, Balkanlar üzerinden şarkî Trakya'ya kadar inmiş olan Peçenek Türkleri ile ittifak ederek, Marmara kıyılarındaki Selçuklular ile birlikte, Üsküdar -Edirne-Çanakkale arasına sıkıştırılmak sûreti ile, üçlü Türk kıskacı içine alınmış olan Bizans imparatorluğunu çökertmek istiyor idi. Bizans'ı bu buhranlı durumdan ancak en seçkin Bizans imparatorlarından biri olan Alexios Komnenos, Peçenekler ile Kuman Türkleri arasındaki Meriç kenarında vuku bulan korkunç Lebonium muhârebesi (29 Nisan 1091) neticesinde, kurtarabildi (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 107-112).

Sultan Melikşah, Semerkand hükümdarı Ahmed Han'dan halkın şikâyeti üzerine tertiplediği Mâverâünnehr seferinde (Mayıs 1087) yolu üzerine düşen kaleleri ve müstahkem mevkileri birer-birer aldıktan sonra, Buhârâ'yı

zaptetti ve Semerkand'ı kuşatarak, Ahmed Han'ı esir almak sureti ile, Karahanlıların garp kolunu Selçuklu imparatorluğuna bağladı. Müteakiben Taraz (Talas) hâkimini tâbiiyetine aldı (*Zubdat al-nuṣra*, s. 89; *Aḫbār*, s. 50), Balasagun ve İspîcāb hâkimleri vergi taahhüt ettiler. Sultan Özkend'e vardığı zaman, Kâşgar hükümdarı Hārūn Buğra Han huzûra gelerek, tâbiiyetini arzetti (*Aḫbār*, s. 50; İbn al-Aṯîr, 480 yılı vekayii). Böylece Karahanlıların şark kolu da Selçuklulara bağlanmış oldu. Büyük Selçuklu imparatorluğu hudutları Çin seddine kadar uzandı (482=1090). 1091 yılında, Türkistan'daki karışıklıkları düzeltmek özere, oraya ikinci bir sefer yapan Sultan Melikşah aynı yılın son baharında Bağdad'ı ikinci ziyaretinde (Ramazan 484=Teşrin II. 1091) akdettiği harp meclisinde Tâc al-Davla Tutuş refakatinde olarak, Sa'd al-Davla Gevherâyîn, Ḳāsim al-Davla Ak-Sungur ve Bozan'ı Suriye'nin sahil bölgelerini zapta ve Fâtımîler ile öteden beri siyâsî ihtilâf ve rekabet mevzuu olan Mekke'deki hutbe ve Medine'de hâkimiyet işinin halline ve Yemen ile Aden havalisinin fethine me'mûr etti. Bu münâsebetle Törşek, Çubuk, Yarınkuş gibi kumandanların idaresindeki Selçuklu ordusu, Hicaz kıt'asını tamamen imparatorluğa bağladıktan sonra, Yemen ve Aden havalisi de Türk hâkimiyetine ilhak edildi (*Zubda*, s. 69; İbn al-Aṯîr, 485 yılı vekayii).

Sünnîlik-şi'îlik dâvasında Sultan Melikşah'ın meşgul olması lâzım gelen meselelerden biri de imparatorluk dâhilinde Ḥasan Ṣabbāḥ'ın bayrakdarlığını yaptığı bâtınî faâliyeti idi (bk. 'Aṭā-Malik Cuvaynî, *Tārīḫ-i cihānguşā*, nşr. Mîrzā Muḥammed Ḳazvînî, 1937, *GMS*, III, s. 146 vd., bk. *İsl. Ans.* "Bâtıniye" mad.). Bilhassa Alamut'u ele geçirdikten (Eylül 1090) sonra ciddiyet kazanan bu râfizî yuvasını yıkmak üzere, Melikşah Yorun-Taş, Kızıl-Sarıg, Kol-Taş gibi kumandanları sevketti ise de, bu harekât devam edemedi (*Tārīḫ-i Sīstān*, s. 386; İbn al-Aṯîr, 485 yılı vekayii; *Tārīḫ-i cihānguşā*, I, s. 19, 111, 202 vd.); çünkü o sırada Bağdad'a gitmiş olan Sultan Melikşah, şehzade Berkyaruk yerine kendi oğlu Mahmud'u veliahd yapmak isteyen muhteris Terken Hatun ile, Melikşah'a muğber bulunan halîfe al-Muḳtadi bi'llāh'in işbirliği neticesinde zehirlenerek, öldürüldü (16 şevval 485=20 Teşrin III, 1092; *Zubda*, s. 83, 235; *Aḫbār*, s. 49; İbn al-Aṯîr, 485 yılı vekayii; İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, Haydarâbâd 1359, IX, s. 64; *Mucmal al-tavārīḫ va'l'ḳiṣaṣ*, s. 408; *Tārīḫ-i Bayhaḳ*, s. 76; Vardan, s. 184 Kiragos, *Vekayi-nâme*, Venedik, 1863, s. 60; Mateos, s. 178, 226; Barhebraeus, I, 334). 38 yaşında iken vefat eden Melikşah Kâşgar'dan Boğaziçi'ne, Akdeniz'e, Kafkaslardan ve Aral gölünden Hind denizi ve Yemen'e kadar genişletmek sureti ile dünyanın en büyük imparatorluklarından biri hâline getirmeğe muvaffak olduğu Selçuklu devletinin hudutlarını daha uzaklara götürmek, Mısır'ı, Magrib'i zaptetmek ve bir dünya hâkimiyeti kurmak emelinde idi. Selçukluların en büyük hükümdarı ve tarihte en büyük Türk imparatorlarından biri olan Melikşah bir çok sultan ve

meliklerin metbuu bulunduğu için *al-sulṭān al-aʿẓam*, *sulṭân al-ʿālam* diye anılır ve aynı zamanda *al-sulṭān al-ʿādil* ve *Abu'l-Fatḥ* lakaplarını taşır idi. Halîfe tarafından kendisine "*calāl al-dunyā va'l-din*" lakabı ile birlikte *Ḳāsim Amīr al-Mu'minin* ("halîfenin ortağı") unvanı verilmiş idi. Adaleti ve şefkati ile imparatorluğu dâhilinde uyandırdığı derin hürmet ve sevgiden dolayı, vefatı Türkler ve İslâm dünyası için olduğu kadar, Ermeniler, Süryânîler, diğer hıristiyanlar ve sair din mensupları arasında da teessürü mucip olmuş ve her tarafta matem havası yaratmış idi (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 211 vdd.; ayrıca bk. *İsl. Ans*. "Melikşah" mad.).